

DE VISIE OP DE JODEN IN DE NADERE REFORMATIE
TIJDENS HET EERSTE KWART VAN DE ZEVENTIENDE EEUW

Door

DRS. W. J. OP 'T HOF

Uitgeverij Ton Bolland voorheen H.A. van Bottenburg B.V. - Amsterdam 1984

(ingescand door)
STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2003.

INHOUD

	Woord vooraf
	Verantwoording
	Nadere Reformatie
I.	Willem Teellinck
II.	Godefridus Udemans
III.	Eeuwout Teellinck
	Nederlands gereformeerd Protestantisme
I.	Calvijn
II.	Beza
III.	Bullinger
IV.	Costerus
V.	Samenvatting
	Buitenlandse invloeden via vertalingen
I.	Franstalig Calvinisme
II.	Engeland en Schotland
III.	Duitsland Samenvatting
	Kerkelijke uitspraken
	Verwerking
1.	Chiliasme?
2.	Dogmenhistorische lijnen
3.	Israëlverwachting
4.	Eigentijdse Joden
	Literatuurlijst
	Persoonsnamenregister

Opgedragen aan mijn vrouw, aan wie ik na de Heere het meest verschuldigd ben

WOORD VOORAF

Op zaterdag 23 mei 1981 werd te Rotterdam een door de redactie van het *Documentatieblad Nadere Reformatie* belegde studiedag gehouden over het thema *De Nadere Reformatie en de Joden*. In het totaal werden er vijf referaten over dit onderwerp gehouden. Twee ervan hebben reeds bestendiging ontvangen in de vorm van publicatie. In de vijfde jaargang van het al genoemde Documentatieblad verschenen *Christenen en Joden in de 17e eeuwse Nederlanden* van de hand van E.G.E. van der Wall, en *De Joden in de visie van de Nadere Reformatie* met T. Brienen als auteur. Laatstgenoemd artikel is een uitwerking van de toen gehouden lezing.

Met de onderhavige studie verschijnt een derde referaat van die dag in druk. Het behoeft geen betoog dat het hier om een uitgebreide en aangevulde versie van de lezing gaat.

Wie - zoals de auteur - op een diepgaande wijze met deze stof bezig is geweest, geraakt als vanzelf in de ban ervan. De exegese, de dogmatiek en de actualiteit roepen hierbij geweldige vragen op, die om een antwoord smeken. Hierop in te gaan ligt echter geheel buiten het oorspronkelijke doel alsmede buiten de competentie van de auteur. Bewust onthoudt hij zich dan ook daarvan. Hij beoogt met deze studie louter het verzamelen, analyseren, in kaart brengen en evalueren van het beschikbare historische materiaal. Met nadruk zij dus gesteld dat het hier om een (dogmen)historisch onderzoek gaat.

Wel moet het schrijver dezes van het hart dat deze studie voor hem in tweeërlei zin bevestigend heeft gewerkt. Meer dan ooit is hij schichtig geworden van concrete en historiserende invulling van de Bijbelse toekomst- en Israëlvwachting. Anderzijds is het besef dat God voor Zijn oud Bondsvolk nog een bijzonder goed en een vooraanstaande rol in de toekomst heeft weggelegd, dieper geworteld. Het is de dure roeping van de christelijke Kerk van alle tijden en van alle plaatsen te bidden: *Vrede over Israël*. Maar dan wel in de zin van Efëze 2:14, waar van Christus Jezus gezegd wordt: *Hij is onze vrede. Zó vrede over Israël!*

P.S.

Het manuscript is in juni 1982 afgesloten. Door omstandigheden verschijnt het ruim twee jaar later.

VERANTWOORDING

Nauw samenhangend met de stichting van de staat Israël in 1948 is er na de Tweede Wereldoorlog zowel buiten als binnen de officiële christelijke kerken een theologische concentratie op het Joodse volk merkbaar. De gang der geschiedenis dwingt het christendom tot een nieuwe en grondige bezinning op niet alleen gegevens uit het Nieuwe Testament als Romeinen 9-11 en gedeelten uit Openbaring, maar ook oud-testamentische passages, o.a. over Israëls wederkeer naar Palestina en Jeruzalem. De gaslucht van de 6 miljoen vermoorde Joden prikkelt hiertoe te meer.

De theologische concentratie op Israël brengt ook een dogmenhistorische bezinning op gang. Die resulteert echter vooralsnog niet in de ontdekking van de betekenis van de Nadere Reformatie in dezen.

Hiertoe zijn de laatste oorlogen van Israël nodig. De aandacht voor Israël ondergaat een intensivering als nooit tevoren. Ten gevolge hiervan gaan langzaam maar steeds zekerder de ogen open voor de visie die de mannen van de Nadere Reformatie hebben op het volk van Gods verkiezing.

J. van den Berg maakt in 1969 een bescheiden begin. In zijn schildering van *de relatie tussen Joden en christenen in Nederland gedurende de zeventiende eeuw* schenkt hij behoorlijke aandacht - vooral in Verwachting rondom Israël - aan vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie, zonder deze echter als zodanig aan te duiden of te onderscheiden.

In 1974 komt C.J. Buijs met overstelpend materiaal uit Nederlandse, Schotse en Engelse oude schrijvers met name het nationaal en geestelijk herstel van het volk der Joden betreffende. *Israëls aanneming, het leven uit de doden*. Deze studie kan wel niet als wetenschappelijk gekwalificeerd worden, maar is toch wellicht even invloedrijk als opmerkelijk.

In 1978 besteedt C. Graafland in zijn studie over Israël en het Oude Testament bij Calvijn en het Gereformeerd Protestantisme enige aandacht aan *Israël bij de Nadere Reformatie*, in welk verband bijna uitsluitend W. à Brakel besproken wordt.

In hetzelfde jaar schrijft Brienens een artikel over de visie van de Gereformeerden op Israël.

Een jaar later behandelt dezelfde auteur de visie van A. Hellenbroeck op Israël, terwijl Graafland dan een uiterst interessant artikel *over de toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie* het licht doet zien.

Als sluitstuk van dit alles verschijnen van de hand van Brienens in 1980 de brochure *De Nadere Reformatie en het Jodendom* en in 1981 het artikel *De Joden in de visie van de Nadere Reformatie*.

Is er dus vooral de laatste vier jaren het een en ander over de Israëlvisie binnen de *Nadere Reformatie* onderzocht en gepubliceerd, toch blijft het resultaat bij een fragmentarisch beeld. Het zal nog heel veel studie vergen voordat een compleet beeld van de variaties en ontwikkelingen van de visie op *de Joden in de Nadere Reformatie* van het begin tot het eind gegeven kan worden.

Een eerste vereiste hiervoor is een diepgaand onderzoek betreffende de beginperiode. De vraag die dan urgent wordt, is: wanneer begint de Nadere Reformatie? Algemeen wordt erkend dat W. Teellinck en G. Udemans de eerste vertegenwoordigers van deze beweging zijn. Aangezien van beiden het eerste geschrift in 1608 uitkomt, kan dit jaar zonder veel bezwaren gelden als het geboortejaar van de Nadere Reformatie. Het oudste gegeven van de Israëlvisie van de Nadere Reformatie in de literatuur vindt men in het artikel van Graafland, nl. dat Udemans in De laetste basuyne vóór de

wederkomst van Christus de bekering der Joden verwacht'. De laatste basuyne dateert van 1635. Dit impliceert dat ervan de eerste 27 jaren van het bestaan der Nadere Reformatie niets bekend is over de visie op de Joden.

Helaas staat het er wat de kennis van vele andere inzichten van deze beweging betreft, niet veel gunstiger voor. Een feit dat zo snel mogelijk weggewerkt dient te worden. Immers, het vele dat al over de Nadere Reformatie beweerd is (en wordt), hangt hierdoor historisch enigermate in de lucht. Bovendien is de wezensbepaling van een beweging als de Nadere Reformatie niet goed mogelijk als men geen goed en diep inzicht heeft in het ontstaan en de eerste periode ervan. In dit licht zal het duidelijk zijn dat de keuze van de hier te behandelen periode geen zaak van willekeur, maar van weloverwogen strategie is. Dit geldt althans de aanvang ervan; de afsluiting, 1624, is wel volkomen willekeurig. Men moet nu eenmaal ergens een punt zetten.

In deze studie wordt echter meer gegeven dan alleen een overzicht van de opvattingen over de Joden binnen de Nadere Reformatie tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw. Wil men immers deze inzichten op hun juiste waarde schatten, dan is het onvermijdelijk dat zij getoetst worden aan de opvattingen van de gewone Gereformeerden in die tijd.

- Hiertoe wordt in de eerste plaats nagegaan wat er in dit tijdvak bij de Nederlandse Gereformeerden op dit punt leeft en wat zij er zelf over schrijven.
- In de tweede plaats wordt een beeld gegeven van de invloed in dezen die in Nederland via vertalingen vanuit het buitenland of van in Nederland wonende en werkende buitenlanders (hieronder wordt verstaan: zij die niet in het Nederlands, maar in een andere taal schrijven) uitgeoefend wordt.
- In de derde plaats wordt een onderzoek verricht naar de uitspraken van de Nederduits Gereformeerde Kerk inzake de Joden.

Deze studie kent zodoende vier overzichtsonderdelen:

- A. Nadere Reformatie
- B. Nederlands gereformeerd Protestantisme
- C. Buitenlandse invloeden via vertalingen
- D. Kerkelijke uitspraken

Bij het eerste onderdeel is volledigheid nagestreefd. Dit geldt eveneens voor het laatste onderdeel, met deze restrictie, dat het gepubliceerde kerkelijke uitspraken zijn. Om praktische redenen is volledigheid niet haalbaar voor het derde en zeker niet voor het tweede onderdeel. Hier kan systematisch onderzoek ongetwijfeld meer gegevens boven water krijgen. Enerzijds behoren zo aanvullingen en variaties tot de reële mogelijkheden, anderzijds vindt schrijver dezes in de omvangrijkheid van het door hem onderzochte materiaal grond te verwachten dat nieuwe vondsten de hoofdlijnen van de conclusie niet wezenlijk zullen aantasten.

Aan het eind van deze studie worden de gevonden gegevens verwerkt.

Allereerst wordt het materiaal onderzocht op zijn chiliastisch gehalte, voor welk gehalte een verklaring wordt gegeven.

In de tweede plaats worden de dogmenhistorische wortels van de Israëlverwachting van de Nadere Reformatie blootgelegd, terwijl in de derde plaats de inhoud en de betekenis van deze verwachting aangegeven worden.

Tenslotte worden de visie op en de houding ten opzichte van de eigentijdse kinderen Abrahams binnen de Nadere Reformatie geanalyseerd en op hun eigen waarde geschat. De wens van schrijver dezes is *dat deze studie een eerste aanzet moge zijn tot een volledig en betrouwbaar beeld van de zaak waar het hier om gaat.*

A. NADERE REFORMATIE

I. WILLEM TEELINCK 1579-1629

a. *Timotheus*

De eerste keer dat de Joden in het kader van de Nadere Reformatie ter sprake gebracht worden, geschiedt dit in 1609 door Willem Teellinck, die met *recht de vader van deze beweging* genoemd kan worden. In zijn publicatie: *Timotheus* keert hij zich in de vorm van een dialoog tussen Timotheüs, die hij zijn eigen opvattingen laat verwoorden, en Demas tegen de door het ingaan van het Twaalfjarig Bestand acuut geworden volkszonde van het begapen van beelden in rooms-katholieke kerken en kloosters. Wanneer het in de tweespraak over de afgoderij gaat, merkt Demas op:

de Joden zijn veel swacker gheweest dan wy Christenen nu zijn/ ende daerom achte ic oock/ dat het soo leer niet te vreesen en is/ dat wy so lichtelick daer toe vervallen soudē. (pag 30)

Resoluut werpt Timotheüs dit denkbeeld van de hand:

Immers in dit stuck der Afgoderije is het enckele dwaesheyt/ dat wy ons willen wijs mogen dat wy Christenen so sterc zijn/ dat wyniet van noode en hebben allo wel daer tegen sorchvuldelic op onse hoede te welen/ als de Joden: Willen wy daer oock met de Joden niet deerlick mede verstrickt werden. (Pag 31)

Hij ondersteunt dit met teksten uit het Nieuwe Testament en met de praktijk van de Rooms-katholieken. Van geestelijke superioriteit van de christenen boven de Joden uit de Bijbelse tijd wil hij niets weten.

Als het toch over het verschil tussen beide groeperingen gaat, moet dat gezocht worden in de openbaringswijze:

In den Bybel wort ons duydelick voorghestelt/ dat alle het verdriet/ waer in Gods volck gheraecte teghen uytlantsche vyanden/ ofte onder elcanderen/ voornamelick om harer afgoderije wille over quam/ maer nu ter tijt beschrijft den heylighen Gheest selve de geschiedenissen der Christenen niet. Hier dan dient het gene dat ghy te voren seydet/ dat de ware Christenen stercker zijn in het gheestelick leven dan de Joden waren. wandt waerlicx de Christenen moeten nu door den gheloove alleene veel dinghen aenmercken/ die de Joden duydelick werden te verstaen ghegheven. (pag. 39)

Als Timothéüs gesteld heeft dat sinds het ontstaan van de beeldendienst deze vorm van afgoderij de voornaamste baarmoeder van al het onheil is dat over de christenen in het algemeen gekomen is, vraagt Demas hoe het dan met Rome zit, die, hoewel zij de moeder der afgoderij is, toch voorspoed heeft. Hij ontvangt ten antwoord dat de Heere haar in de toekomst alle plagen op één dag zal toezenden, waarbij uitvoerig Openbaring 18 op haai toegepast wordt. Met de val van Rome zal de afgoderij verdwijnen uit het christendom en zullen de christenen een veel heerlijker en geruster leven op aarde hebben dan vóór die tijd, zoals dat in Openbaring 21 beschreven wordt. Op Demas' vraag of Timothéüs meent dat het christendom na de verwoesting van Rome gezuiverd zal worden van afgoderij, antwoordt laatstgenoemde:

Jae ick houde het daer voor/ dat altoos daer nae d'afgoderije meer ende meer sal minderen ende afnemen/ ende hier toe beweect my seere de gelegentheyt der Joden/ welcke alhoewel sy voor de ghevanknisse van Babylon/ soo gantsch hitsich waren in allerley afgoderije/ ghelijck wy te vooren ghehoort hebben: nochtans nae dat sy daerom te Babylon ghevanghen wech ghevoert zijn/ hebben sy begonnen een gantsch grooten grouwel daer van te krijghen/ ghelijck daer uyt ghenoech can afghenomen werden: dat die Propheten/ die nae de ghevancknisse van Babilon gheschreven hebben/ den Joden van afgoderije niet en bestraffen/ maer alleene soo int voorby gaen daer teghens waerschouwen/ gelijk oock de Heere Christus in alle zijne Predikinghen onder den Joden/ gheen ghewach daer van en maect: waerom anders/ dan dat de Joden sich nu gantsch sorgvuldelick wachteden van dusdanighe Afgoderije daer wy nu van spreken: waer van oock de naevolghende Historien/ ende voornemelick Josephus/ overvloedich ghetuyghenisse gheven/ ende de practycke der Joden/ die noch huydensdaechs onder de Christenen leven/ dat ghenoechsaem te verstaen geeft/ dat sy toch nu gantsch grouwelen van alle uytwendighe afgoderijen/ waerom ick oock meene/ dat d' aencomminghe der Joden tot het Christelick geloove niet eer geschieden en sal/ dan als alle uytwendighe Afgoderije uyt den Christenen gheroyet sal zijn: Want de teghenwoordighe afgoden-dienst/ die sy voor haer ooghen gepleecht sien by de vernaemde Christelicke Roomsche kercke (welcke sy doch als met Ceremonien seer wel ghepast zijnde/ souden aensien in haer geestelicke blintheyt voor de rechte Kercke) onder andere is hun alsnu billichlick een gantsch groote veranderinghe/ soo dat sy daer door als noch crachtelick ghestijft worden in hare hertneckicheyt/ ende daerom gantsch Christendom verdoemen van valsche leere/ waerom ick oock daer aan niet en twijffele/ ofte d'Afgoderije van de Roomsche kercke/ heeft niet alleene gemaect/ dat den Turck de Christenen soo seer beleedicht heeft/ ende alsnoch vanden Christenen, niet overmeestert can worden: maer oock dat de Joden vande Christelicke Religie dus langhe afghekeert zijn gheweest/ ende noch blyven even soo Beer uytnemende schadelick/ is die verdoemelick Beelden dienst (die toch een yegelick bekennt/ dat de Christelicke kercke wel ontbeeren can) ende Afgoderije der vernaemde Roomsche Christenen/ tot bevoorderinghe van die twee alderbitterste vyanden Christi/ den Turck/ en de Joden. (pag 43, 44)

b. *Ontdeckinge des vermomden Balaams.*

Timotheus is van rooms-katholieke zijde niet onbestreden gebleven. In hetzelfde jaar 1609 dient de jezuïet Joannes David onder de schuilnaam Divoda Jansen, Teellinck van repliek met *Vrygheleyde tot ontlastnghe van conscientie om de catholijcke kercken, beelden, ende Godtsdienst te gaen bekijken.*

Als weerwoord hierop laat Teellinck in 1611 verschijnen: *Ontdeckinge des vermomden Balaams*, waarin een paar maal even aandacht aan de Joden geschonken wordt.

Eén van de rooms-katholieke argumenten tegen de stelling dat de beelden tot eer van de ware God afgoden zijn, is dat in geen enkel opzicht gemeend wordt dat men de goddelijke natuur kan afbeelden.

Hiertegen stelt Teellinck o.a. dat het beeldenverbod door de rechtzinnige Joden altijd absoluut is genomen:

in sulcker voughen dat de rechtsinnige Joden altoos van gheslachte tot geslachte het t'eenemaal ongheoorloft gehouden hebben/ eenich beelt van God te maken. (pag. 88)
Even verder schrijft hij:

ende de papistighe uytvinders ende voorstanders van deze nieugoten verclaringhe/ zijn tot noch toe niet machtich gheweest/ yet wat by te brenghen/ waer aen het blijcke/ dat dese hare verclaringhe ende versierde distinctie in de rechte Kercke Gods/ onder den Joden oyt bekend is gheweest.

Op gelijke wijze verwijst hij o.a. naar de Joden als hij de juistheid van de protestantse indeling van de Tien Geboden aantoont:
want oock d'oude Hebreen de gheboden also stellen ende tellen/ ghelijck als wy.

Aan het eind van het geschrift geeft Teellinck een vermaning, die allereerst gericht is tot alle christelijke koningen, prinses en staten. Hierin worden deze heel dringend en bewogen opgeroepen de gelegenheid waar te nemen om de paus en Rome ten val te brengen. De heerlijke gevolgen hiervan zullen zijn:

op dat het Christendom van beyde verlost sijnde/ het Turckendom verdrijven mochte/ door den aenwas der Joden/ ende also geniete/ nae de Prophetie Pauli/ het leven uyt de dooden, Rom. 11: 15.

c. *Eubulus.*

Naar aanleiding en te midden van de remonstrantse en contra-remonstrantse twisten schrijft Teellinck in 1616 *Eubulus*, waarmee hij een uitweg uit de ontstane beroerten wil wijzen. Voor hem zijn de twisten zelf niet het ergste, maar de daaraan ten grondslag liggende heersende zonden. De reformatie hiervan is het eerst nodige. Ter aansporing tot deze reformatie houdt Teellinck zijn lezers voor dat God hen die de reformatie der zonden in het werk willen stellen, zal sterken en zegenen. Hij schrijft dan:

Twelcke wy nu ter tijdt/ soo veel te vaster ghelooven moeten; want wy het billicklick daer voor moghen houden/ dat de bescheydene tijdt der weder incominghe der Joden/ vast ghenakende is/ ende daerom oock wel vastelick vertrouwen/ dat de Heere haren Godt/ sal meer en meer veerdich maken/ ende stercken/ de handen aller warer Christenen/ die daer sullen arbeyden/ om dese ende dierghelijck aenstooten (die haer incominghe noch verhinderen/) uyt haren weghe wech te doen/ naevolghens sijn eyghen duydelick ghebodt/ dat hy daer over heeft uytghegheven/ segghende: Jesai 57: 14. Maeckt banen, ruymet den wech, neemt d' aenstooten uyt den weghe mijns volcx, op dat sy niet langher af en dwalen. (pag 25)

d. *Zions Basuyne*

In 1621 verschijnt *Zions Basuyne*, waarvan het slot gevormd wordt door een gebed voor de in beroering gebrachte christenheid en het vaderland. In dit gebed komt allereerst de drieslag voor:

en ons den Heydenen/Turcken/ en Joden tot een spot gemaect.

Verderop in het gebed wordt Teellincks apocalyptische toekomstverwachting zichtbaar in de bede:

Weere oock te dijne goeder tijt/ het hatelicke rijck des Antichrists/ en des Turcx/ brenghe de veelheyt der Heydenen in/ bekeere de Joden Heere/ ende laet ons noch sien op-gaen vrede en geluck over het Israël Gods/ in onse daghen.

e. *Ecce Homo*

Ecce Homo, (=Zie de Mens!) daterend uit 1622, begint met een gebed voor de bekering der heidenen, waarin ook een plaatsje voor de Joden ingeruimd wordt:

ende het volcomen incomen der Heydenen/ ende soo dien volgbende de weder-opstandinghe der Joden gevordert/ ende dijne comste om alles weder op te rechten/ verhaest worde.

Opmerkelijk is de wijze waarop Teellinck in dit geschrift, dat handelt over het bittere lijden van Christus, schrijft over de Joden die Hem dit aandeden. Hij heeft het over *den vervloecten Joden en de felle Joden*. Anderzijds relativeert hij dit sterk met het thema van het bekende gedicht van J. Revius:

wy moeten jae billicken ons veel meer ontsetten tegen onse sonden, dan wel teghen de snoode Schrift-gheleerden, Phariseen, ende OverPriesteren, de felle Joden, de moetwillighe bende der Barbarischer Krijghs-luyden; want siet/ al wat quaet/ al wat leedt zy den Heere Jesu ghedaen hebben/ dat hebben zy ghedaen/ oock te wercke ghestelt zijnde door onse sonden; uwe, myne, onser aller sonden hebben hun oock gaende gemaect/ aengeritst om te doen/ dat zy deden; wy, wy zijn oock als handtdadich/ hert schuldich/ aen alle het leet/ dat sy den Heere Jesu ghedaen hebben; haten wy dan hun/ wy moeten onse sonden noch veel meer haten/ die hun dat hebben doen doen/ 'tghene daer door zy nu zoo hatelicken zijn in onsen oogen.

Van hieruit gaat hij te keer tegen onchristelijk levende christenen, die hij verwijt nog erger te, zijn dan de Joden:

Wat ofte dan dese Christenen, die het dus onchristelicken maken/ de Joden haten/ Pilatum verfoeyen/ ende roepen Hosanna met luyder kelen; zoo langhe als sy sich dus teghen alle raedt/ ende bede Christi/ sich in hare zonden toe-gheven/ die Christum als van nieuws cruycen; zoo zijn sy immers ergher dan Joden, zoo zijn sy slechts waerlicken Judassen in hare herten.

f. *Proef-steen Van de Ware Christelijckheyt*

In *Proef-steen Iran de Ware Christelijckheyt* klaagt Teellinck in hetzelfde jaar 1622 over de onchristelijke handel en wandel van naamchristenen en zegt hij van hen het volgende:

Ghewisselick deser staet is uytter maten schrickelick: zy/ indien eenige/ richten gheweldighe steenen der aenstootinghe op/ aen den Joden/ Turcken/ en Heydenen/ die sulcx komen te vernemen. (pag. 151)

g. *Sleutel der Devotie*

In 1624 merkt Teellinck in het eerste deel van *Sleutel Der Devotie* met betrekking tot het onderzoek van de Heilige Schrift op:

Dat men sich begeve tot het ondersoecken/ oft op mercken der Heylige Schriftuure, met een eenvoudigheyt, met een herte dat vry zy van voor-oordeel; dat is dat men niet al te vooren op genomen/ ende vervult zy met eenich verkeert gevoelen/ het welck men uyt de schrift niet vernomen heeft/ maer van elders op geraept heeft buyten de Schrift, gelijk veele doen onder de Joden/ die te desen tijde vervult zijn met dat voor oordeel/ ende verkeert gevoelen/ dat sy meynen/ dat de Messias, als die komt in de werelt/ soude wesen een groot Inachtich Potentaet, naer de werelt: ende met sulck voor-oordeel opgenomen zijnde/ soo begeven sy sich tot het leesen der Heylighe Schrift, ende willen dat daer in vinden/ ende duyden alles naer dat haer voor-oordeel; daer door sy dan/ hoe neerstich sy oock mochten de Schrift leesen/ verhindert worden om tot de kennisse der waerheyt/ ende des Heeren Jesu Christi te komen.

Wanneer er een (korte) uitleg van de beden van het Onze Vader gegeven wordt, valt er onder de tweede bede te lezen:

Ende dat dit alles oock mochte geschieden aen veele andere menschen/ voleken/ natien die te vooren van desen Koninck niet gehoort en hebben: ende wel sonderlinghe aen het Joodtsche volck, daer over soo schoone Prophetien zyn uytgegaen/ aengaende de weder oprechtinge van het Koninckrijcke Godts onder hun.

h. Davids Danckbaerheyt

Eveneens in 1624 laat Teellinck naar aanleiding van de ondervonden weldaden in Brazilië Davids Danckbaerheyt het licht zien, waarin hij o.a. sterk aandringt op de uitbreiding van het evangelie aldaar.

God heeft ruime mogelijkheden in Brazilië geschonken. Die moeten nu goed gebruikt worden. Er is gereede hoop dat er dan andere goede zaken uit voortvloeien. Als eerste noemt hij:

Het heylighe Evangelium/ 't welck alderhoochst te achten is/ ende nu aldaer wel na dagelicx gepredict wort/ door] onsen eer-weerden mede-broeder Mr. Enoch Sterthemius (soo int Duyts/ als in het Frans/ ende soo wy nu verhoppen uyt zijner E. schrijven/ oock in het Engels;) sal van daer mogen uytgebreydet worden tot de blinde inlantsche Heydenen/ verstoote Joden/ ende verdwaelde Portugesen.

Op dringende wijze roept hij de predikanten op om zichzelf te verloochenen en als zendelingen naar Brazilië te gaan om daar het evangelie te verkondigen. Heel speciaal vermeldt hij de Joden aldaar:

Den yver des huys des Heeren/ ende de vierighe begheerte/ om oock het Evangelium te verbreyden/ onder de verstockte Joden (die daer vele zijn in die landen in het herte/alhoewel zy door vreesse van d'Inquisitie ghedronghen zijnde/ wat anders belijden met den monde) ende verblinde Heydenen/ behoorde hier als te verslinden/ alle andere respecten.

Samenvatting

De Joden vormen wel geen hoofdmotief van Teellincks geschriften, maar duiken toch regelmatig op, waarbij het naar voren komt dat zij hem allerm minst onverschillig zijn.

Waar het gaat over de Joden uit de Bijbelse tijd, is zijn veroordeling van hen scherp met name vanwege wat zij de Heere Jezus aangedaan hebben. Deze veroordeling komt echter niet voort uit een hoog en verheven superioriteitsgevoel. Christenen zijn naar zijn stellige overtuiging niet beter dan de Joden toen. Er is verschil tussen beide groeperingen voor wat betreft de wijze van Goddelijke openbaring waarop zij aangewezen waren en zijn, maar het is dwaasheid te menen dat christenen zoveel sterker in geestelijk opzicht dan de Joden toen zijn, dat zij b.v. niet meer op hun hoede zouden moeten zijn om te vervallen tot afgoderij. Het is goed te bedenken dat deze opmerkingen door Teellinck gemaakt worden in een antipapistisch werk.

De zonden - ook de eigen zonden! - zijn de oorzaak van wat de Joden Christus aandeden. Men moet daarom de eigen zonden meer haten dan de toenmalige Joden. In het verlengde van deze gedachte richt de spits van Teellincks veroordeling zich over de Joden heen naar het christendom zelf, althans naar die christenen die in vleselijke ongebondenheid leven: wie als christen het evangelie en de genade Gods verkeert in zondige bandeloosheid, is erger en slechter dan de Joden toen.

De tekening door Teellinck van de Joden in de na-Bijbelse tijd tot en met zijn tijd is niet uitsluitend negatief. Tegenover zijn beschuldigingen dat zij bittere vijanden van Christus zijn en dat zij de Heilige Schrift met het vooroordeel lezen dat de Messias

een machtig vorst in aardse zin zal zijn, staan de positieve constatering dat zij na de Babylonische ballingschap zich nooit meer aan afgoderij hebben overgegeven en dat zij zich gehouden hebben aan de juiste en strikte uitleg en naleving van het beeldenverbod en aan de goede indeling der Tien Geboden. Ook deze positieve vaststellingen staan in het verband van een antipapistisch geschrift.

Het meest veelvuldig brengt Teellinck betreffende de Joden zijn inzichten aangaande hun toekomst ter sprake. Zijn visie hierop is een onderdeel van zijn algemene toekomstverwachting, die apocalyptisch van aard is, d.w.z. ontleend aan Openbaring. Op grond van de profetieën in de Heilige Schrift staat het voor hem vast dat de Joden in de toekomst tot bekering zullen komen en zich bij de christelijke Kerk zullen voegen. Deze bekering zal pas plaatsvinden als alle uitwendige afgoderij, d.w.z. de rooms-katholieke Kerk, uit het christendom uitgeroeid zal zijn. De val van Rome is zo een absolute voorwaarde voor de bekering der Joden. Het gevolg van de verdwijning van de uiterlijke afgoderij uit het christendom zal zijn dat de christenen een veel heerlijker en geruster leven op aarde zullen leiden dan ooit tevoren, waarbij Teellinck verwijst naar Openbaring 21.

Is de ene belemmering voor de bekering der Joden de uiterlijke afgoderij van de rooms-katholieke Kerk, de tweede hindernis is evengoed bij de Protestanten te vinden, n.l. de heersende zonden. In deze zin is ook het protestantse en gereformeerde christendom zelf schuldig aan het uitblijven van de heerlijke gebeurtenis dat het oude bondsvolk zich zal voegen bij de Kerk. Teellinck past in dit verband Jesaja 57: 14 op het christendom toe.

Terloops vermeldt hij nog twee andere gebeurtenissen die aan de bekering der Joden vooraf zullen gaan: de vernietiging van het rijk der Turken en de ingang van de volheid der heidenen.

De tijd waarin deze bekering zal geschieden, is naar zijn vaste overtuiging steeds meer naderbij komende. Deze overtuiging is gebaseerd op zijn *in Ontdeckinge des vermomden Balaams* neergeschreven inzicht dat met het feit dat enkele landen zich al onttrokken hebben aan de macht van de paus, het begin van de vervulling van de profetie betreffende de val van Rome in werking gezet is'. Op deze verwachting van de aanstaande bekering der Joden is zijn uitlating gegrond, dat God hen die de reformatie des levens najagen, vast en zeker zal helpen en zegenen, m.a.w.: het door God te zegenen programma van de Nadere Reformatie zal een belangrijke hinderpaal voor de bekering der Joden uit de weg ruimen.

De christelijke Kerk heeft deze heerlijke toekomst voor het Joodse volk niet alleen te verwachten, maar zich ook metterdaad voor de verwerkelijking ervan in te zetten. Enerzijds behoort de Kerk de hinderpalen ervoor op te ruimen. In de eerste plaats is dit het programma van de Nadere Reformatie, n.l. de zuivering van de levenshandel en -wandel der gereformeerde christenen. In de tweede plaats moet de hindernis van Rome en de rooms-katholieke Kerk genomen worden, met het oog waarop Teellinck alle christelijke koningen, prinses en staten op profetische wijze oproept hun krachten te bundelen en op te trekken tegen Rome en de paus om die ten val te brengen.

Anderzijds heeft de Kerk de roeping om zich positief voor de bekering der Joden in te zetten. Teellinck zelf doet dit allereerst op de wijze van de voorbede. In twee zijner gepubliceerde gebeden (1621 en 1622) komt dit thema voor, beide keren in het kader van een apocalyptische toekomstvisie. Vervolgens dringt hij in *Davids Danckbaerheit*

sterk aan op de prediking van het evangelie onder de vele in Brazilië aanwezige Joden.

Wat zijn de bronnen van Teellincks visie op de Joden? Met spijt moet geconstateerd worden dat hij deze niet aangeeft. In het licht van zijn geestelijke ontwikkeling en blijvende gerichtheid ligt het zeer voor de hand om deze in het Engelse piëtistische Puritanisme te zoeken.

II GODEFRIDUS UDEMANS 1581-1645

a. Jean Taffin, *Een clare uitlegginghe vanden Apocalypsis*

De chronologisch tweede man van de Nadere Reformatie die over het onderhavige onderwerp iets uit zijn pen laat vloeien, is Godefridus Udemans. Het eerste wat hij hierover schrijft, doet hij niet als auteur, maar als vertaler.

In 1611 komt van J. Taffin (1528-1602) *Een clare uitlegginghe van den Apocalypsis* in de vertaling van Udemans uit. In dit geschrift wordt de eigenlijke verklaring voorafgegaan door 28 uitvoerige aanwijzingen, die dienen als een sleutel tot het recht verstaan van het laatste Bijbelboek. De 25ste aanwijzing behandelt o.a. de kwestie van het duizendjarig rijk. Taffin vat dit rijk geestelijk op en verwerpt de mening der Chiliasten op dit punt als aards en vleselijk. Hij ziet dit rijk nog in de toekomst liggen. Hij verdedigt zich tegen hen die achten dat het einde der wereld nabij is en merkt in dit verband op:

Van waer comet oock/ dat vele menschen maer ten halven en gelooven de Prophetien vanden ondergane vanden Paus ende van het rijcke der stadt Roomen, ende vande toecomende beroepinghe der Joden? En overmits sy dese dinghen maer ten halven en ghelooven/ so beven sy voor den Antichrist/ ende sy en bieden de handen niet eens tot de beroepinghe der Joden: Waer wt comt dit anders/ dan overmits sy te voren ingenomen zijn van dat gevoelen dat de Werelt is op hare uiterste Perck/ ende haren laetsten storm?

Als zijn positieve toekomstverwachting geeft hij aan dat God vóór het einde der wereld nog de inwoners der nieuwe wereld, nl. Oost- en West-Indië, zal brengen tot de zuivere kennis van het evangelie en dat Hij dit eveneens zal doen met de Joden. Over dit laatste geeft hij de volgende beschouwing:

Wy ghelooven, dat Iesus Christus voor het eynde des Weerelts, de Joden noch sal roepen tot sijne kennisse.

Om dit te bevestigen/ so en sullen wy voor dit mael/ anders geene plaetse by brengen als het elfste Capit. tot den Romeynen. Al waer den Apostel tredende inde overlegginge van die Oordeelen Godts/ dewelcke in zijnen tijdt wierden ontdeckt beyde over de Joden en Heydenen: Over de Joden een Oordeel der strengicheyt/ overmits sy verhart wierden: Over de Heydenen een Oordeel der bermherticheyt/ overmits sy bekeert wierden: Soo verclaert hy dat de verworpinge vande Joden/ gheweest is de opneminghe der Heydenen. Nu/ overmits de Heydenen daer op hadden mogen invoeren/ indien de verworpinghe der Joden is geweest onse aenneminghe/ so mach wederom hare aen neminge worden onse verworpinghe: Ende dien volgens soo is het beter dat wy een schutsel ende beletsel stellen tegen hare bekeeringe: Soo gaet den Apostel juyst het tegendeel toonen/ seggende/ indien haren val geweest is den rijckdom vande Weerelt/ en hare verminderinghe den rijckdom der Heydenen/ hoe veel te meer sal dan haren overvloed wesen? Ons alsoo toonende door een ghemeyn-Same maniere van spreken/ dat indien daer soo veel Heydensche Natien tot den Heere bekeert zijn/ geduerende die hertneckicheydt en wederspannicheydt der Joden (de welcke voor waer geweest is een merckelicke verminderinge vande gemeynte ende een beletsel voor het Evangelium) so sal daer dan een veel grooter getal tot den Heere bekeert worden/ als Godt de hertneckicheydt der Joden sal weg nemen. Daer na voecht hy daer by/ seggende/ in dien hare verwerpinge is geweest de

versoeninge der Weerelt/ wat sa] dan hare aenneminge wesen als het leven uit den dooden? Waer mede dat hy ons twee goederen voorstelt die inde Heydenen zijn aen te mercken/ het eene is geschiet inde verwerpinge der Joden/ het ander sal geschieden in hare opneminghe. En wat is doch dit goet/ dat in hare openinge geschieden sal?

Namelic dat de Heydenen sullen bekeert worden vande doot tot het leven seyt den Apostel. Hoe dat doch? Overmits namelick dat de ghemeynte de welcke van hare eerste suyverheyt was afgevallen/ als dan wederom sa] gesuyvert ende (by maniere van spreken) Geestelicker wijze verweckt worden. Dit is het/ dat wy nu beginnen te sien in dese tijden. Voorwaer het en is niet gelooflic/ dat de Joden immermeer tot de Christelicke Kercke soude connen bekeert worden/ ten sy dat sy te voren ghesuyvert sy vande Afgoderie. Nu/ wat is dese suyveringhe anders/ dan (by maniere van spreken) een overstellinge vande doot in het leven.

Maer overmits dat yemant hadde mogen dencken dat de redenen vanden Apostel wel bewijzen dat dese beroepinghe der Joden soude connen geschieden/ maer dat het geene Prophetien en zijn van t'ghene dat daer geschieden sal/ soo laet ons dese woorden aennemeren: lek wilde wel dat ghy dese verborgentheyt wist (seyt den Apostel) op dat ghy niet wijs en zijt by u selven: Namelijck dat de verhardinge ten deele over Israël gecomen is/ tot dat de volheyt der Heydenen sal ingecomen wesen: Ende alsoo sal gantsch Israël Salich worden/ ghelijck daer geschreven is/ den verlosser sal wt Syon comen/ ende hy sal de ongelooicheydt wech nemen van Iacob etc. Daer mede toont hy ghenoechsaem dat de Joden tot den Heere sullen bekeert worden/ als de volheyt der Heydenen sal ingecomen wesé.

Te voren heeft men moghen twijffelen/ welke der Heydenen is/ als men noch geene kennisse en hadde van alle die Natien die daer zijn inde nieuwe Weerelt/ de welcke juyst inden selven tijt ontdeekt zijn geworden/ als God begonste zijne gemeynte te suyveren van Afgoderie/ dat is/ als hy begoste wech te uemen dat groot beletsel vande bekeeringhe der Joden: Maer voor als nu/ wie can daer nu aen twijffelen?

Den Apostel gaet voort ende seyt/ ghelijck ghy eertijts tegen Godt oock sijt wederspannich geweest/ en nu bermherticheydt vercreghen hebt door de wederspannicheyt van dese (Joden): Alsoo zijn sy oock ongehoorsaem geworden/ op dat sy ooc bermherticheyt soudent ontfangen door de bermherticheydt die U.L. geschiet is. Want Godt heeft alle menschen onder de ongehoorsaemheyt besloten/ op dat hy aen alle Menschen soude zijne genade bewijzen.

Laet ons in dese woorden dry trappen aen mercken:

- 1. Eenen tijt daer in dat de Joden bekeert en de Heydenen ongehoorsaem waren.*
- 2. Eenen tijt/ daer in dat de Heydenen bekeert zijn/ ende de Joden zijn onghehoorsaem geworden.*
- 3. Eenen tijt/ daer in dat gelijckelick aen beyde t'samen bermherticheyt gheschieden sal. (pag. 232-234)*

In de verklaring zelf komt Taffin eenmaal terug op het bovenstaande. Naar aanleiding van Openbaring 11:15 schrijft hij:

Hoe vele zijnder wel inde ghereformeerde Kercke selve/ die soudent derven hopen dat de weerelt tot Godt ende tot Christum/ noch eens sal bekeert worden? Al hoe wel nochtans/ dat alle Natien in Christo gheheylicht zijn/ ende dat alle gheslachten der Aerden hem gegheven zijn/ ende dat het Evangelium noch moet gepredickt worden aen haer allen/ tot een getuygenisse: Ende dat door de ontdeckinghe vande nieuwe Weerelt (te weten America) die vast in onsen tijt gheschiet is/ ghebleken is/ dat als men meynde dat by na geheel de Weerelt Christo gewonnen was/ dat het Evangelium noch

nauwelijck gepredickt en is in een derden-deel der Weerelt: Al hoe wel oock/ dat daer rondelijck ghepropheteert is/ dat den Stoel des Antichristi teenemael sal onder gaen/ dat de Hoere van Babylon sal verbrant worden/ dat de volheyt der Heydenen sal in comen/ dat de Joden oock sullen bekeert worden/ ende dat inden selven tijt als de nieuwe Weerelt (America) ontdeekt wiert/ Godt de wederoprichtinge van zijne Ghemeynte oock begoste/ al oft hy ons met den vingher hadde willen wijzen de volheyt der Heydenen die noch moeste in comen.

b. *Practycke*

Udemans geeft in 1612 *In Practycke*, dat als één van zijn hoofdwerken beschouwd kan worden, een verklaring van de Twaalf Artikelen, van het Onze Vader en van de Tien Geboden. Bij de behandeling van de wet worden steeds bij ieder gebod de zaken besproken die daarin verboden worden, als ook de remedies daartegen. Zo wordt onder het tweede gebod als derde verboden zaak alle beelden waarmee de mensheid van Christus afgebeeld wordt, genoemd. De derde remedie hiertegen is te bedenken dat:

alsulcke beelden ende schilderijen zijn occasien van grouwelicke Afgoderije/ superstitie ende onteeringe onses Salich-makers Jesu Christi: sy zijn oock eenen steen des aenstoods/ daer over dat niet alleene vele eenvoudige Christenen vallé/ maer daer door dat de Joden van het Christen-gheloove oock worden afgheschrickt/ daeromme behoorden wy ons te mijden van alsulcke Afgoden.

c. *Corte Ende duydelijcke Verclaringe over het Hooge-liedt Salomo*

De meest interessante gegevens uit het oeuvre van Udemans zelf uit de onderhavige periode levert zijn Hoogliedverklaring, daterend uit het jaar 1616. Zijn methode van uitleg daarin is dat hij eerst hoofdstuksgewijze een korte verklaring geeft, vervolgens een uitvoeriger uitleg en tenslotte de leerstukken eruit. Vooraf geeft hij van ieder hoofdstuk een korte beschrijving.

Bij de korte beschrijving van hoofdstuk 8 [=8:8-14 S.V.] merkt hij op:

Het Ooge-merck van dit Capittel is/ ons te vertooné het groote verlangen/ dat de Kercke van het oude Testament ghehadt heeft na de beroepinghe der Heydenen/ tot de gemeynschap van het verbondt Gods.

De korte verklaring van vers 1 [=vers 8 S.V.] luidt aldus:

Heere Christe/ mijnen getrouwen Bruydegom/ ick ben becommert met de Schapen die uyt de Heydenen tot onsen Schaep-stal sullen gebracht worden naer uwe belofte. Lieve leert my doch/ hoe dat bare bekeeringhe sal toegaen/ want daer is als noch cleyne apparentie [=mogelijkheid] toe/ de wijle dat daer weynich Heydenen zijn die u verbondt aennemen/ ja sy en hebben noch de middelen van bekeeringhe niet/ namelijk de bedieninghe van u Woordt ende H. Sacramenten/ daar door dat de uyt-vercorene moeten weder-gheboren ende op ghevoedt worden in het geestelijcke leven/ want dese ghenade is als noch besloten binnen de Landt-palen van u volck Israël: Hoe sal dan hare beroepinghe toegaen/ als men haer als eene reyne Maecht sal brengen tot uwe gemeynschap?

Opmerkelijkwijjs geeft dit vers Udemans aanleiding tot dit leerstuk:

Wy moeten nu becommert ende sorchvuldich zijn over de bekeeringhe der Joden, gelijk de Joden eertijds becommert waren met de beroepinghe der Heydenen. Want sy zijn de natuyrlijcke tacken vanden Olyff-boom/ sy zijn gecomen vande oudtste

Dochter/ ende van dat volck dat God hielt als sijnen eerstgeboren Sone. Exod. 4.22. Wel is waer/ dat sy vyanden zijn van het Evangelium om onsent wille/ maer na de verkiesinghe zijn sy lief om der Vadersen wille. Rom. 11.28. En de verhardinge die over haer gecomen is/ is eens-deels geschiet/ op dat wy daer uyt souden leeren de strengicheyt Gods over den ongheloovigen. Rom. 11.22. Eens-deels oock/ op dat door dese occasie de volheydt der Heydenen souden incomen. Ibidem. Vers. 25. Maer de Heere sake door sijne barmherticheyt wederom in-griffen/ gelijk hy ons die eertijts ongehoorsaem waren/ in-gegriffijt heeft. Ibidem. Vers. 30. Laet ons dan van herten rouwich zijn over hare verblintheyt/ ende toe-sien dat wy door onse ongheloovicheyt niet en vallen in het selve oordeel. Ibidem. Vers. 18. Laet ons oock met geduyrige viericheyt voor haer bidden/ ende haer met vriendelijcke vermaninghen ende goede exempelen noodighen tot het geloove in Jesum Christum/ den rechten Messiam/ gelijk den H. Apostel Paulus ons is voor-gegaen. Rom 9.3. Rom. 10.1 Hier zijn te bestraffen/ die met de Joden niet eens becommert en zijn: off die de selve bespotten off met bitterheyt aengaé als sy loer by comen: of die gene die het Christendom met Ketterijen/ Scheuringhen/ ende Erghernissen soo in roeren stellen/ dat de Joden eene walge ende aftreck krijgen vande Christelijcke Religie. Laet ons dan den blinden gheenen aenstoot leggen/ maer liever te rechte weghe helpen.

Eerder in de tekst geeft hij een paar maal de mening van Joodse rabbijnen. In de inleiding merkt hij op:

Daeromme wordt oock dit boeck vande Joodsche Leeraers genaemt het Heylige der Heyligen/ ende sy hebben al van ouden tijden gheordineert dat niemant dit Hooghe-lijdt/ noch het begin ende het eynde van Ezechiël/ noch het eerste Cap. van Genesis en soude lesen/ dan die gecomé ware tot den ouderdom van dertich jaren/ (als wanneer de Priesters eerst haer ampt begonden te bedienen) te kennen gevende dat hier toe een mannelijk ende geset verheyscht wiert.

Aan de kantlijn geeft hij de bron aan waaruit hij dit haalt:

Hieron. proaemio comm. in Ezech.

Bij de nadere verklaring van hoofdstuk 3:9 tekent hij aan:

Het Hebreusche woordt Appirion beduyt eygentlijk eene Bruytscoetse/ ende niet alleene eene Bedt-stede daermen op slaept/ maer oock enen Coets-waghen daermen op rijdet/ off Bene Lictiere, daer de Bruyds inne gedragen wierden op baren Feestlach/ ghelijck I. Mercerus ghetuycht/ dat het by de geleerste Rabbijnen/ met namen Rabbi Salomon ende Rabbi Kimhi verclaert wordt.

Bij de nadere verklaring van hoofdstuk 4:1 schrijft hij:

Die t'gras af-scheeren. Het can oock uytgheleydt worden die haer vertoonen, maer het Hebreusche woordt beduydt eyghentlijk kael ende bloot maken/ volghens het ghetuyghenisse van Rabbi David, ende Rabbi Ioseph Kimchi.

Bij de nadere verklaring van, hoofdstuk 6:8 [=6:11 S.V.] maakt hij duidelijk:

Het woordt Egoz en wort in den geheelen Bybel niet meer dan op dese plaetse gevonden/ daeromme heeft het eenighe duysterheydt in/ maer de Joodsche Rabbijnen/ ende meest alle geleerde uyt-leggers onder de Christenen verstaen daer by eenen Noten-boom (uyt-ghesteken d'eerweerdige Em. Tremellius ende Fr. Iunius, met de gene die haer volghen) daeromme en derven wy van de gemeyne verclaringe niet wijcken.

d. *Noodighe verbeteringhe*

In 1620 ziet van de hand van Udemans een tegenschrift op *Eene Corte Bekentnisse des Geloofs* van de wederdoper François de Knuyt het licht: *Noodighe verbeteringhe*. In het genoemde traktaat spreekt De Knuyt als zijn bezorgdheid betreffende de Gereformeerden uit, dat deze evenals de Joden dromen van een werelds rijk van Christus. Nadat Udemans duidelijk heeft gemaakt dat De Knuyt hier niet bezorgd over behoeft te zijn, gaat hij tot de tegenaanval over:

Maer wy hebben wat meer fondaments/ niet alleene om te vreesen/ maer om ront uyt te claghen/ ende feytelijck aen te segghen/ dat de Mennisten (Frans met de sijne) de ongheloovighe Joden helpen stijve in hare doolinghen (soo vele als in haer is) overmits sy de schoonste ende duydelijckxste beloften vanden Messia ende sijn rijcke/ inden gront even so duyden als de Joden doen/ want de Joden/ om te ontgaé de cracht vande waerheyt/ daer mede sy geclemt worden/ soo houden sy desen valschen gront-reghel gemeen met de weder-doopers/ datse alle de voornaemste beloften die vanden Messias spreken/ soo pooghen te verdraeyen/ datse de selve niet op den Messiam maer op eenighe personen in het Oude Testament/ off op eenige heydensche Coningen int Nieuwe Testament/ willen duyden/ even als off sy inde selve/ ende niet in Christo/ letterlijck ende eygentlijck souden vervult sijn: soo duyden sy Jesa. 53. seer lasterlijck op de doot van den Coninck Josias: ende Dan. 9.24.25. Op den Coninck Agrippa, het welcke niet alleene ongherijmt/ maer oock grouwelijck is voor een gheloovich herte te ghedencken.

Samenvatting

Het leerstuk uit *Corte ende duydelijcke Verclaringe over het Hooge-liedt Salomo*, dat de meest belangwekkende passage uit Udemans' geschriften van vóór 1625 betreffende zijn visie op de Joden is, geeft zoveel overeenkomst met de visie van Taffin te zien (vooral voor wat betreft de sleutelpositie van Romeinen 11), dat het nauwelijks gewaagd genoemd kan worden het tamelijk afgeronde inzicht van Taffin in dezen als uitgangspunt te nemen voor de weergave van Udemans' gedachten hierover². Velen menen dat het einde der wereld nabij is. Niets is minder waar. Volgens Openbaring is er voor de toekomst nog te wachten de ondergang van de paus en van Rome alsmede de bekering der Joden. De Bijbelse fundering van dit laatste geloofsstuk wordt gevormd door Romeinen 11.

Het oude bondsvolk zal zich niet eerder tot de christelijke Kerk bekeren dan nadat deze laatste eerst gezuiverd is van de afgoderij en nadat de volheid der heidenen ingegaan is. Onder de volheid der heidenen moet in het licht van de geschiedenis de nieuwe wereld, n.l. Amerika, verstaan worden. *Wanneer de Joden bekeerd zullen worden, zullen er nog veel meer heidenen tot bekering komen.*

Zowel de Reformatie als de ontdekking van Amerika worden gezien als de aanvang van de verwerkelijking van Gods beloften voor wat betreft de toekomst.

Bij Udemans zelf spelen de Joden voorts een rol in zijn polemieken met de rooms-katholieke Kerk en met de Wederdopers. Door de beeldendienst in de rooms-katholieke Kerk worden de Joden van het christelijk geloof afgeschrikt. De doperse beschuldiging dat de Gereformeerden met de Joden van een werelds rijk van Christus dromen, pareert hij met de tenlastelegging dat de Wederdopers de Joden stijven in hun uitleg van de Messiaanse beloften in het Oude Testament, die zij laten slaan op enige personen uit het Oude Testament of op enige heidense koningen uit het Nieuwe Testament, maar niet op Christus.

Hij baseert zich op Hooglied 8:1 [=8:8 S.V.], wanneer hij de christenen als het ware het vuur aan de schenen legt om zorg te dragen voor *de bekering der Joden*. Deze droegen eertijds zorg voor de bekering der heidenen. De christenen die van origine heidenen zijn, hebben nu hetzelfde te doen voor de bekering van Israël. Weliswaar zijn de Joden vijanden van het evangelie, maar hun verblindheid moet de christenen van harte leed zijn en deze moeten gedurig vurig voor hen bidden en hen met behulp van vriendelijke onderrichtingen en goede voorbeelden nodigen tot het geloof in de Heere Jezus. Heel duidelijk heeft Udemans hier de directe omgang van christenen met Joden op het oog. Dit heeft hij eveneens als hij stelt dat men te bestraffen is als men niet met zorg over de Joden vervuld is of als men hen bespot of hard bejegt. Waar hij zulke positieve taken voor de christenen ten opzichte van de Joden weggelegd ziet, moet hij vanzelfsprekend niets hebben van welke uiting van antisemitisme ook.

In zijn Hoogliedcommentaar maakt hij ook gebruik van de exegese van Joodse rabbijnen. Toch is het niet waarschijnlijk dat hij zelfstandig rabbijnse bronnen bestudeerd en verwerkt heeft. In twee van de vier gevallen vermeldt hij althans uitdrukkelijk dat hij het gegeven aan een derde ontleent.

De vraag naar Udemans' bronnen kan allereerst beantwoord worden met de verwijzing naar Taffins Openbaringverklaring en hiermee naar het Franstalig Calvinisme. Taffin zelf geeft in dit geschrift geen rekenschap van zijn bronnen, zodat deze lijn verder doodloopt. In de tweede plaats kan gewezen worden op wat Udemans in de dedicatie van zijn Hoogliedcommentaar schrijft:

Wy en comen oock hier niet proncken met onse eygene wijsheydt, maer wy dancken God, die ons benevens de fackel der H. Schrifture, so vele heerlijcke lichten ontsteké heeft, ie meyne de schriften van vele Godsalige ende gheleerde mannen, door de welke wy in dit gewichtich werck (gelijc wy dat vrymoedelijck belijden) seer geholpen zijn, met namen van Bernardus, Willeramus Abbas, Franciscus Lamberti van Avenjon, Ioannes Mercerus, Theodorus Beza, Emm. Tremellius ende Fr. Junius, Guill. Tomson, Dud. Fennerus, Thomas Brigtmán, Georg Gyffard, Willem Gouge, Joannes Duyve, Jos. Hall. &c.

De tweede helft van deze rij namen wijst onmiskenbaar in de richting van het Engelse piëtistische Puritanisme'.

Udemans' exegese van Hooglied 8:1 [=8:8 S.V.] vormt een bewijs van de puriteinse invloed. Hij leest daarin het verlangen van de oudtestamentische, Joodse Kerk naar de bekering der heidenen. S. van der Linde heeft goede verwachting dat deze uitleg origineel is. De door Udemans geraadpleegde puritein J. Hall blijkt deze verklaring echter ook al te hebben!

III EEUWOUT TEELLINCK

a. *Philometor*

De derde vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie die in de onderhavige periode iets schrijft over de Joden, is Eeuwout Teellinck. [ouderling te Middelburg, 1606-1613] Reeds in zijn eerste pennenvrucht, *Philometor*, daterend van 1616, doet hij dit. Hij waarschuwt hierin dat het toelaten van christologische ketterijen binnen de Verenigde Provinciën tot gevolg heeft dat er een deksel op het aangezicht komt, zodat de heerlijkheid des Heeren niet aanschouwd kan worden. Als voorbeeld hiervan noemt hij de Joden:

't Welck wy by der oogen kunnen sien waer gemaect in de Joden, die dé Heere Jesum, die sonderlinge gave Gods, daer in alle schatten der wijsheyt ende kennisse verborgen liggen, verwerpende/ wandelen nu soo veel hondem jaren in tastelicke duysternisse/ ende het gaet haer nu/ als eemijts die van Duma, van de welcke de Propheet getuyght: Dat sy riepen, Wachter is de nacht schier wech, Ende de Wachter antwoordes Wanneer de morgen alreede komt, soo sal het doch nacht zijn. Maer als haer herte tot den Heere sal bekeert zijn, dan sal dat deksel dat op haer aengesichte light, ende haer nu verhindert den Koninck te sien in heerlijkheit, wech genomen werden; ende dan sullen sy mede tot sijnen beefde op-waken, om loer naer van klaerheyt tot klaerheyt te veranderen, waer van wy de volschiedinge dagelicks mogen verwachten/ de Heere geve dat het niet en zy met onse verwerpinge/ die ons soo ondanckbaer tegens sijne Goddelicke Majesteyt betoone.

b. *Querela Ecclesiae*

In *Querela Ecclesiae* van 1617 schrijft hij handelende over de paus:

ende die noch door sijne openbare ende grouwelicke afgoderije de inkomste [=bekering=] der Joden tot mij/ 't welck sal zijn als het leven uyt den dooden, verhindert.

c. *Klauwe Vande Beeste*

In het in 1619 verschijnende *Klauwe Vande Beeste* worden door hem vanuit de Heilige Schrift 13 kentekenen van de antichrist opgesomd en op de rooms-katholieke Kerk en op de paus betrokken. Het elfde kenteken is dat de antichrist een afgodendienaar is en zo een belemmering vormt voor de Joden om zich bij de Kerk van Christus te voegen:

Door dit Merck-teecken werden de Joden verhindert in te kommen tot de kercke Christi/ want ziende inde Roomsche kercke/ die het aenzienlijckxste deel is van het ghenaeemt Christenrijck/ die als een stadt op enen berch verheven/ meest in de ooghe loopt/ den Afgodendienst opentlijck gepleecht/ Soo schricken sy daer voor/ ende kunnen sich niet voeghen tot de ghemeenschap van sulcke kercke/ die een openbare Afgoden-dienarighe is ende blijft.

d. *Boheemsch Geluyt*

Naar aanleiding van de oorlog in de Palts en Bohemen schrijft hij in 1620 *Boheemsch Geluyt*. Ook dit geschrift is zeer sterk antipapistisch.

Hij spreekt de hoop uit dat weldra de goede tijding gehoord zal worden dat er een einde is gekomen aan de rooms-katholieke beelden- en afgodendienst. Deze hoop baseert hij op de uitleg die Th. Brightman van Openbaring geeft. Hierin voerspelt

deze op grond van Openbaring dat de rooms-katholieke Kerk nog in de zeventiende eeuw ten gronde zal gaan. Teellinck vervolgt dan:

Ende dan meent de voorschreven man noch vorder/ Dat wanneer alsoo de Christenheydt vande grouwelycke afgoderije der liever hoeren, die op de seven bergen zitt, eenmael ontlast ende door haeren totalen onderganck daer over met Godt sal zyn versoent/ dat alsdan mede te gelycken/ ofte cort-om daer-na/ niet alleen het Mahomettaensche ryck, (welckers senuen sullen verswacken/ soo haest als de zonden in Iacob ophouden, ende die openbare grouwelycke afgoderije/ die nu de genaemde Christenheydt bederft/ sal zyn geweert) over hoop sal worden geworpen/ ende te niete gemaect/ maer oock de Koningen vanden opgangh der Sonnen/ 't welck zyn de Joden na zyne uytlegginge/ die nu van wegen de grouwelycke afgoderije der genaemde Christenen/ van het Christen geloove eenen afschrick hebben/ den wech sal werden gebaent, om tot het Christen geloove te komen/ ende met de oogen des geloofs te zien/ ende met de armen der liefde te omhelsen den genen inden welcken zy nu zoo veel hondert jaren geduerichlyck met hare lasteren gesteken hebbê, om als dan over hem rouwich te zyn, ende hem te beklagen als men een eenich kind beklaecht, datmen met zyn eygen handen heeft doorsteken/ ende aldaer voor zyne oogen in zyn bloet ziet liggen wentelen/ ende alsoo weenende te komen om den Heere haren Godt te soucken, ende na den wege die nae Zion leyt te vragen, als Jeremias heeft voorseyt/ Jer. 50.4. Op dat aende lieve Bruyt des Heeren, voor de smaetheyt die zy nu so lange heeft gedragen/ niet en ontbreke van alle het gene/ dat tot hare volle vreuchde/ ende troost soude mogen dienen/ ende dat kome/ ende vervult werde/ 't gene den Apostel Paulus vande Ioden heeft gewisseyt/ als hy sprack/ ist dat den misval der Joden den ryckdom des werelts, ende hare verminderinge den rijckdom der heydenen is geweest, hoe veel te meer hare vervullinge, wanneer sy tot de gemeente Christi, die zyn lyf is, ende de vervullinge des genen die alle dinck vervult, sullen ingelyft zyn/ om in een lichaem tot eenen geest gevoucht zynde/ ende d'een den anderen tot yver verweckende/ den Heere haeren salichmaker met een schouder te dienen, ende te samen een recht Halelujja over hem te singen/ met luyder stemmen seggende/ Hem die op den Throon zitt ende den Lamme zy lof eere ende eerlijckheyte, ende kracht van eeuwicheyt tot eeuwicheyt, want het Lam dat geslachtet is, is weerdich te ontfangen de macht, den rijckdom, ende wijsheyte, ende kracht, ende eere, ende eerlijckheyte ende lof, Apoc. 5.13. 't welck nae des voorschreven mans gevoelen/ niet en kan geschieden/ soo lange als Rome dat geestelyck Egypten, daer de Heere gekruyst is, als den Apostel Iohannes getuycht/ Apoc. 11.8. Inde Christenheyte de overhant sal hebbê/ want der Joden liefde tot haren David, die haer vleesch en been is, sal alsdan sodanich zyn/ dat zy oock Rome sullen vervloucken/ door welckers handadicheyt/ de gesalfde des Heeren, die zy alsdan sullen bekennen den rechten adem harer neusen te zyn, is bespot/ gegeesseldt/ ende gekruyst geworden/ Ende dese opinie vande wederoprechtinge der Joden in dese eeue bevesticht de voorgemelde man/ niet alleen uyt de Openbaringe Iohannis, maer oock/ op dat alle woort bestae inde mont van twee ofte drye getuygen, uyt het hoochliedt van Salome, ende de Prophetie van Daniel, die hy bewyst dat vande roupinge der Joden inde laetste dagen hebben gesproken.

Timotheus:

Datmen over de in-koempste [=bekering] der Joden tot de gemeenschap der gemeente Christi, insonderheyte in dese gelegentheyte van tyde/ dat wy uyt het bouck Godts kunnen vernemen/ dat hare tydt nae by, ende voor der deure is, Ende zy oock meer dan oyt te vooren/ staen in 't verwachten van haeren Gulden schatten, dat is/ verwachten/ als zy spreecken/ yvert/ ghelyck de Siender Daniel dede/ (wanneer hy

vernám/ dat de tseventich jaeren, die de Heere over zyn volck bestempt hadde, uyt waeren, ende dat haer Ballingschap een eynde hadde,) ende de voor-ghemelde man/ alst schynt oock doet/ is/myns achtens/ loflyck/ Jae een plicht van alle Christenen/ die haer de Heere haeres Godts/ ende de salicheyt der menschen laten aen gelegen zyn/ ten hoochsten vereyscht/ wart heeft de Joodtsche kercke ons niet vergeten/ doe wy verachte zielen waren, een volck daermen een grouwel van hadde, knechten die onder de tyrannen waeren, gelyck de Propheet Esaias sprekende vande roupinge der heydenen/ de selve noempt Esa. 49.7. maer heeft oock onser gedacht. Jae als met uytgereckten halse op ons gewacht/ doe wy noch verre waeren, onder de gedaente van een kleyne suster die zy hadde, om te zien hoemen die aenspreken soude, als men haer mede eenen manne toe vougen, ende als een oprechte maecht tot Christum brengen zoude, jae heeft de Jootsche Kercke haere kinderen geleert te wachten op de vervullinge vande prophetié/ die vande roupinge der heydenen waren gedaen/ daer onder wy begrepen lagen/ doe de selve noch verre was/ als wy in verscheyden plaetsen der Psalmen ende Propheten connen mercken/ daer toe presenterende hare reepen uyt te trecken, ende niet te sparen om het ruym harer hutten wyder te maken, ende de tapyten harer wooninge uyt te breyden, op datse de heydenen erven mochten. Esa. 54. vers 2.3. Ende dat die beyde tot eenen geest ende een lichaem gevought zynde, eenen nieuwen mensche mochten maecken, die wesen soude de vervullinge des genen die alle dinck vervult. So ist dan wel reden/ dat wy/ die doe heydenen inden vleesche de voorhuyt genaempt waren, buyten Christum, vreemt van het burgerschap Israëls, vreemt vande testamenten der beloften, geen hoope hebbende, ende zonder Godt inde Werelt levende, nu door den misval der Joden genade ende eenen vrymoedigen toe-ganck tot den throon der genaden Godts vercregen hebbende/ haer oock gelycke vergeldinge doen, ende geduyrichlyck by onsen Godt aenhouden om hare aenneminge ende vervullinge, de welcke zal wesen als het leven uyt den dooden, ten aensiene vande groote doodt ende swaricheyt/ daer in zy geraeckt zyn/ die de H. Geest gelyckent by de uysterste duysternisse daer in niet anders soude zyn dan weeninge, ende knersselinge der tanden, Matt. 8.12. Ende den Heere onsen Godt vierichlyck bidden/ dat het loodtsche volck, alhoewel nu veracht ende versmaet/ nochtans weert om der vaderen wille, ende voornamelijck om dat de Heere Iesus Christus, den eenigen troost der heydenen, so veel het vleesch aengaet, van haer is voortgekomen, mede met ons genade mochte vinden/ en' dat de Heere sich wilde ontfermé, over de gene die in ongenade is, ende tot die seggen, dat tegenwoordich zijn volck niet en is, ghy zijt mijn volck, Ende zy seggen mochten/ Ghy zijt mijn God/ naevolgens de voorige Prophetien over haer uytgesproken/ Hos. 2.22. dit segge ick/ is wel onse schuldige plicht ten aensiene vande Joden, onse outste broeders. Ende dit behooren wy (in dese tydt/ dat wy koenen vernemen/ dat haer ridderschap nu mede ten eynde is, ende dat de dagen harer te huysouckinge zyn omme gekomen) veel eer te doen/ dan de selve te smaden/ te verachten/ ende in 't aengesicht te spouwen/ gelijk vele onchristelijcke Christenen heden te dage noch doen/ daer mede zy dan niet anders uyt en richten/ dan die gene diemen immers nu in dese tijdt behoorde aen te locken, om in haer eygene tenten, de tenten Sems, wiens Godt de Heere van outs geweest is, te komen wonen/ van ons soo afkeerich maken/ datse ons met goede ooren niet en kunnen hooren/ noch luysteren nae de lieffelijcke/ ende aenlockelycke stemme des Euangeliums/ die nu al de Werelt met salichmaeckende genade vervult /heeft. (pag 13-17)

Even verderop in Boheemsch Gelvyt stelt Teellinck dat de voorspelling van Brightman door hem gedaan in de voorrede van zijn Openbaringcommentaar, nl. dat

er zware plagen over de gereformeerde christenen zullen komen, uitkomt en hij wijst hierbij op de Palts en Bohemen.

e. Vuer ende Wolck-Calomne

In 1622 doet Eeuwout Teellinck zijn uitvoerigste geschrift het licht zien: *Vuer ende Wolck-Calomne*. Hiermede wil hij een leidraad tot een christelijk leven in piëtistische trant geven. Het werk kent vijf onderdelen, waarvan het eerste beschrijft hoe een christen de dag goed beginnen moet. Tot de hiertoe vereiste plichten behoort het gebed. Het gebed bestaat o.a. in voorbede. De voorbede behoort te geschieden voor de medechristenen die lijden en voor de heidenen (=Indianen). Hierna noemt Teellinck de Joden:

Maer dat oock ons oudste Suster/ de Joodsche Ghemeente, Cant. 8.8. over welke de verhardinge eensdeels, dat is voor eenen tijd/ gekomen is, op dat wy genade vonden, Rom. 11.25. mochten weder keeren, ende haeren Godt ende Coning David zoeken, ende van vreesse tot den Heere lopen, ende tot zijne genade inden laetsten tijd, Hos. 3.5. want wy zijn haer beyde schuldenaers, d'Indianen om dat wy haer tydelijcke goederen so veelsins maeyé/ de Jodé om dat wy de Borste haerders troostes suygen, Esa. 66. vers 11. ende datse ons niet en hebben vergeten/ doe wy verachte zielen waren, een volc daermē een grouwel van hadde, knechté die onder de tyranné lagen, als d'Propheet spreect/ Esa. 49.7. Ja hebben onser gedacht/ ende met uyt-gerechten halse op onse inkomste gewacht/ doen wy noch verre waren, onder de gedaente van een kleyne Suster, die zy hadden, Cant. 8.8. daer onder dat het billijck is dat wy haer gelijcke vergeldinge doen/ nu dat wy lief ende weert zyn by den Heere.

Samenvatting

In *Boheemsch Geluyt* blijkt het zonneklaar dat de toekomstverwachting alsmede de daarvan een onderdeel vormende verwachting voor Israël bij Eeuwout Teellinck geheel bepaald zijn door de desbetreffende visies van Th. Brightman zoals deze die in zijn Openbaringverklaring ontvouwt. Dit werk is niet zozeer één van de vele bronnen van Teellincks toekomst- en Israëlvisie als wel de bepalende factor ervan.

Twee vragen rijzen hier: hoe komt Teellinck aan Brightmans Openbaringcommentaar en hoe komt het dat dit geschrift zoveel betekenis voor en invloed op de pamflettist van het Zeeuwse Piëtisme heeft? Als antwoord op de eerste vraag kan het volgende citaat uit P.J. Meertens' biografie van Eeuwout Teellinck dienen:

"We mogen aannemen dat Eeuwout Teellinck onder invloed van zijn jongere broeder Willem tot het Piëtisme is gekomen. Reeds in zijn eerste geschrift, *Philometor*, spreekt hij zijn onverholen bewondering en eerbied uit voor William Perkins. Het is ongetwijfeld Willem die zijn broeder Eeuwout direct of indirect in contact brengt met de opzienbarende Openbaringcommentaar van de puritein Th. Brightman."

Ter beantwoording van de tweede vraag kan allereerst gewezen worden op het piëtistisch karakter van bedoelde verklaring. Dit sluit precies aan bij wat Teellinck voorstaat. Wat hem in de tweede plaats hoge gedachten over dit geschrift verschaft, is het feit dat voorspellingen van Brightman door de loop der gebeurtenissen bevestigd worden. Brightman kondigt zware plagen voor de gereformeerde christenheid aan.

Teellinck maakt mee hoe deze zich in de Palts en in Bohemen voltrekken.

Dit laatste is voor Teellinck reden om Brightmans voorzegging dat de rooms-katholieke Kerk nog in de zeventiende eeuw ten onder zal gaan, serieus te nemen en over te nemen. Zeer speciaal geldt dit voor Brightmans verwachting dat de Joden tot bekering zullen komen. Verbonden met de ondergang van Rome en van het Turkse rijk zal ook deze bekering nog in de zeventiende eeuw plaatsvinden, waarvoor Bijbelse bewijsplaatsen gevonden worden in Openbaring, Hooglied en Daniël. Vandaar dat zij volgens Teellinck dagelijks verwacht kan worden. De gang van de geschiedenis toont in het licht van de Heilige Schrift duidelijk aan dat de bekering der Joden nabij is.

Gezien in het licht van de antipapistische strekking van veel van Teellincks pennenvruchten is het begrijpelijk dat er bij hem een sterk accent valt op het feit dat de afgoderij binnen de rooms-katholieke Kerk, die het aanzienlijkste deel van het uiterlijke christendom uitmaakt, een belemmering voor de Joden vormt om zich te voegen bij de Kerk van Christus.

Veel aandacht schenkt hij aan de plicht der christenen om (dagelijks) te bidden voor Israëls bekering, waarvoor hij twee redenen aanvoert. De belangrijkste is dat de Joden in de tijd dat de christenen nog heidenen waren, met verlangen uitgezien hebben naar de bekering der heidenen, waarbij verwezen wordt naar Hooglied 8:8; Jesaja 49:7 en 54:2,3. De tweede reden bestaat hierin dat de christenen aan de borsten van de troost der Joden zuigen, zoals het in Jesaja 66:11 staat. Het tegengestelde van de voorbede, n.l. de Joden smaden, verachten en in het aangezicht spuwen, wat veel onchristelijke christenen in zijn tijd doen, keurt hij ten zeerste af.

Bijbelteksten die Teellinck op de bekering der Joden laat slaan, zijn Jesaja 40:2; Jeremia 50:4; Hosea 2:22 en 3:5; Romeinen 11:12, 15 en Openbaring i 1: 7 en 16:12. Van de drie hier behandelde vertegenwoordigers der Nadere Reformatie besteedt Eeuwout Teellinck relatief veruit de meeste aandacht en woorden aan het onderhavige onderwerp.

B. NEDERLANDS GEREFORMEERD PROTESTANTISME

I. CALVIJN

Het Nederlands gereformeerd Protestantisme ontvangt in de tweede helft van de zestiende eeuw in toenemende mate het stempel van Calvijn en Beza. Dit heeft ongetwijfeld ook zijn consequenties voor de visie van de Gereformeerden in Nederland op Israël.

Hoe ziet Calvijn de Joden? De uitdrukkingen die hij gebruikt om hen aan te duiden, zowel voor wat het verleden als het heden betreft, zijn bijzonder grof en fel, wat overigens heel gebruikelijk is in deze tijd. Om een paar voorbeelden te noemen: dolle of gemene honden, beesten, vervloekt geslacht, afvalligen. Zaken die hem tot deze uitbarstingen brengen, zijn:

- a. zij erkennen Christus niet en beschouwen Hem niet als het middelpunt der Schriften
- b. zij weigeren de Immanuëlprofetie Messiaans uit te leggen
- c. zij vervalsen de tekst van het Oude Testament
- d. zij verwerpen niet radicaal de reïncarnatiegedachte
- e. zij zijn hebzuchtig.

Positieve uitlatingen over de Joden treft men in Calvijns geschriften nauwelijks aan. Toch zijn ze er wel. Zo waarschuwt hij er nogal eens voor de Joden, ook al zijn zij nog zo halsstarrig tegen het evangelie gekant, te verachten. Voorts stelt hij in een Pinksterpreek het geval dat een Jood onderwezen zou moeten worden, waarbij hij aangeeft wat dan de inhoud van het onderricht zou moeten zijn.

Er is één geschriftje uit het omvangrijke oeuvre van de Geneefse hervormer dat zich expliciet met het Jodendom bezighoudt. Het betreft een dialoog, die bestaat uit 23 vragen van een Jood met de antwoorden van Calvijn, zonder verdere inleiding of conclusie.

De vragen die het werkje oproept, ontvangen de beste beantwoording als men aanneemt dat schriftelijk geformuleerde bezwaren van een bepaalde Jood aanleiding voor Calvijn zijn tot het opstellen van dit geschriftje. Wat hij in zijn Pinksterpreek opmerkt, is dus voor hem niet alleen theorie, maar wordt door hem ook, wanneer het hypothetische geval werkelijkheid wordt, in praktijk gebracht. Zo levert deze hervormer een bijdrage aan het gesprek met Israël, ook al doet hij dit niet vanuit zichzelf, maar gevraagd door de andere partij. Van zending kan dus geen sprake zijn.

Rest tenslotte nog de theologische visie van Calvijn op Israël. Deze is bepaald niet glashelder. Soms lijkt het er bij hem op dat God met Zijn volk Israël afgedaan heeft en in de plaats daarvan doorgedaan is met de christelijke Kerk. Toch kunnen deze uitspraken niet absoluut opgevat worden omdat hij anderzijds erkent dat Gods zegen toch om der belofte wil op de Joden blijft, de hele geschiedenis door. Deze zal nooit geheel van hen wijken, want God blijft trouw aan Zijn verbond, ook door alle ontrouw van Israël heen.

Dit betekent dat Calvijn ook een positieve toekomstverwachting voor Israël kent. Het best leert men deze kennen uit zijn verklaring van Romeinen 11:26:

Velen verstaan dit van het Joodsche volk, even alsof Paulus zeide, dat de religie nog onder hen opgericht zou worden gelijk tevoren. Maar onder den naam Israël versta ik

het gansche volk Gods, opdat de zin zij als volgt: Als de heidenen zullen ingegaan zijn, zullen ook de Joden zich uit de afwijking tot de gehoorzaamheid des geloofs begeben, en alzo zal de zaligheid van het gansche Israël Gods volbracht worden, dat uit beide volken moet verzameld worden; doch alzo, dat de Joden de eerste plaats behouden, als de eerstgeborenen in het huisgezin Gods.

- In de eerste plaats laat dit citaat zien dat Calvijn niets moet hebben van de opvatting dat Israël als volk bekeerd zal worden, welke gedachte een integrerend onderdeel van het Chiliasme vormt. Calvijns instelling is dus anti-chiliasistisch.
- In de tweede plaats wordt het duidelijk dat hij wel met een niet-nationale bekering der Joden rekent. God zal in de toekomst in de weg van Zijn trouw aan Zijn verbond met het volk Israël Zijn verkiezing van individuele Joden middels de schenking van het geloof verwerklijken.
- In de derde plaats blijkt het dat hij in dat toekomstige Israël, dat uit Joden en heidenen tezamen zal bestaan, de eerste plaats voor Israël behouden ziet. Aan deze zaak hecht hij nogal wat belang, want verderop in zijn uitleg van Romeinen 11:26 komt hij erop terug:

Voorts, hoewel in deze profetie verlossing beloofd wordt aan het geestelijke volk Gods, waaronder ook de heidenen vervat worden, nochtans dewijl de Joden de eerstgeborenen zijn, zoo moest dat wat de profeet verkondigt, voornamelijk in de Joden volbracht worden. Want dat de Schrift ook het gansche volk Gods Israëlieten noemt, dat wordt der uitnemendheid van dit volk toegegeven, hetwelk God boven anderen gesteld heeft. Bovendien zegt hij bij name, dat de Verlosser tot Zion zal komen, aanziende het oude verbond. Hij zegt ook daarbij, dat die in Jakob zullen verlost worden, die zich van hun overtreding bekeeren. Met welke woorden God Zich duidelijk eenig zaad toerekent, opdat de verkiezing in het uitverkorene en bijzondere volk krachtig zij.

(J. Calvijn, Uitlegging op den Zendbrief van Paulus aan de Romeinen, AM. Donner, tweede druk, Goudriaan 1972, p. 243)

Juist in dit aspect van het toekomstige voorrecht van de Joden boven de heidenen ligt een sterk argument voor de stellingen (tegen m.n. H. Jansen) dat Israël bij Calvijn niet definitief en absoluut verworpen is, en dat Calvijns theologische visie op Israël ten diepste positief is.

Het grote aantal uitgaven van Calvijns commentaren wettigt het vermoeden dat hij in dezen van invloed is op het Nederlandse gereformeerde Protestantisme.

II BEZA

Beza is op het punt van de toekomstige bekering der Joden minstens zo positief als zijn voorganger. Hij schrijft in zijn verklaring van Romeinen 11:15:¹

Dat het gheschieden soude, dat de Weereldt als weder levendich soude worden, ter tijdt als de Joden oock komen, ende tot de belydenisse des Euangeliums gheroepen souden worden.

¹ Th. Brightman, Een Grondighe ontdeckinghe ofte duydelijcke uytlegginghe/ met een Logicale ontknoopinghe/ over de gantsche Openbaringe Johannis des Apostels, Amsterdam 1621, dl. 2, f. 53r. a

III BULLINGER

Bepalen in de tweede helft van de zestiende eeuw Calvijn en Beza in toenemende mate het Nederlands gereformeerd Protestantisme, dan wil dit niet zeggen dat andere theologen in deze tijd niet invloedrijk zijn. Tot deze andere godgeleerden moet zeker Bullinger gerekend worden. Aan het feit dat de Nederlandse vertaling van zijn Openbaringverklaring enkele malen in dit tijdsbestek uitkomt, kan afgelezen worden dat hij met name door dit geschrift van betekenis in Nederland is.

Een belangrijke trek van Bullingers verklaring op Openbaring is het anti-chiliasme. Keer op keer bestrijdt hij de aanhangers van de leer van het duizendjarig rijk op aarde en verklaart hij dat men de Bijbeltekst niet letterlijk moet opvatten'. Met zoveel woorden zegt hij:

dat alle teeckené die voor den Joncsten dach geschieden sullen/ alschoon vervult zijn.
(fol. 310)

Er zijn in dit werk twee passages die voor het onderhavige onderwerp van belang zijn. In de eerste plaats schrijft Bullinger naar aanleiding van Openbaring 3:9:

Daer en tusschen noopt hy nochtás de bysonderste vyanden des gheloofs/ te weten/ dé Joden/ haer een Synagoge des Satans noeméde. Wit sy en hadden anders gheen en Leermeester dan den Duyuel/Jen heden daechs en zijne noch niet seer verbeterd. Hi noémstè valsche en leugenachtige Joden: wat sy en beleden Godt niet/ noch sy en maecté Godt niet groot/ sy en geloofden niet aen Messiam. Maer die rechte Joden zijn/ die en zijn sodanich niet: twelcke de Apostel Paulus ghetuycht heeft/ Rom. 2. Wt desen getale heeften de Godlicke Meugentheyt veel gedreuen/ so dat sy het Jodendom vandē hals geworpé hebbende/ haer by de Christenheyt voechden. (fol. 61)

Bij de verklaring van Openbaring 7:4 wijst hij nadrukkelijk de mening van hen af die beweren dat de beloofde wederbrenging der Joden nog moet plaatsvinden. Naar zijn mening is de wederbrenging van Israël (=van alle gelovigen!) óf lichamelijk óf geestelijk. De lichamelijke of historische wederbrenging verbindt hij aan figuren als Cyrus, Zerubbabel, Ezra, Nehemia en de Makkabeën. De geestelijke wederbrenging aller gelovigen is tweëerlei. Allereerst bij de eerste komst van Christus in het vlees. Deze heeft dus ook al plaats gehad. In de tweede plaats bij Zijn wederkomst ten oordeel. Betreffende de dingen die in Romeinen 11 ter sprake komen, merkt hij op dat sommige al vervuld zijn, andere nog dagelijks vervuld worden en andere nog vervuld zullen worden.

Het getal 144.000 is voor Bullinger aanleiding om het volgende over de -door alle eeuwen der kerkgeschiedenis heen lopende bekering van het oude bondsvolk te schrijven:

Na ons duncken so en worter nauwelicx een wt duysent Joden salich: maer nae datter na het ghetuyghenisse Gods onses Salichmakers so grooté menichte salich wort/ so wort ons een oorsake ghegeuen/ dat wy by dit seker getal verstaen sullen/ datter een ontallicke menichte wt dit hartneckige volc behouden wort. Sy en wordé oock niet behouden door de Wet/ oft besnijdenisse/ of door haer hartneckicheyt/ waerom sy eer te verdoemen waren: maer door de ghenade Gods in Christo Jesu/ den waerachtigen Messias ende eenighen Verlosser/ de welcke haer van God genadelicken gheopenbaert/ en van haer trouwelick aengenomen was. Wat konde de Moorder aent cruyce behouden worden/ als hy nu de doot op de lippen hadde/ wat souder teghen

staen/ oft daer souden in gelijcker voegen ontallicke Joden konnen behouden wordé? De maniere waer door dat dit gheschieden kan/ en wil ick hier geen seker mate stellen. Noch ick en wil om alsulcken oorsake den Dienst des woorts en der Sacramenten oock niet verkleynen. Ick weet vastelick dat dese dingen die hier geseyt worden/ waerachtich zijn: De maniere is God bekennt/ en by hem en is niet onmeughelick. Ende hier toe dient oock de leeringe des Apostels tot den Romeynen int 11. Capittel. (folio 120)

IV A. COSTERUS

Het onderzoek naar de visie der Gereformeerden op Israël in het eerste kwart der zeventiende eeuw wijst uit dat zij in hun geschriften zo goed als geen aandacht aan deze kwestie besteden. Onvermijdelijk komen er met de regelmaat van deklom schimpscheuten en afkeuringen voor, maar aparte aandacht ontvangt het oude bondsvolk niet. Ook het thema van de bekering der Joden is voor schrijver dezes met negatief gevolg het voorwerp van onderzoek in de gereformeerde geschriften geweest. Er bestaat één belangrijke uitzondering, die de bovenstaande regel schijnt te bevestigen: *Historie Der Joden*, 1608, van de hand van de Barendrechtse predikant A. Costerus.

(Het volgende is ontleend aan: G. J. Jaspers, in het bijzonder pp. 42-51)

De titel van dit werk blijkt niet met de inhoud overeen te komen. De drie delen waaruit het geschrift bestaat, hebben namelijk de volgende inhoud:

1. het geloof, de zaligheid, de Messias en andere aspecten der Joodse religie, mitsgaders de weerlegging van hun voornaamste dwalingen
2. hun godsdienst, ceremoniën, manier van leven op de sabbat, de Paasen andere feestdagen
3. hun dagelijks leven; hun manieren en gewoonten.

Kenmerkend voor de toon van de auteur is wat hij in zijn dedicatie aan kooplieden in Amsterdam uitlaat, namelijk de Joden *niet al te vele te betrouwen, want sy nergens anders op toe leggen, dan om de Christenen te bedrieghen, gelycmen dat met verscheyden exempelen zoude koenen bewysen, ende ic ooc zelfs metter daet bevonden hebbe [. . .] want sy de Christenen voor geen meesthen en houden, gelyc Paulus Staffelsteyner een gedoopte Jode uit den Thalmud bewyst.*

Niet minder ontdekkend is wat hij in de algemene inleiding als de aanleiding tot het schrijven van *Historie Der Joden* aangeeft, namelijk de beraamde bouw van een synagoge, waarom

deze onreyne menschen [. . .] hier te Lande hadden verzocht, inde welcke sy hunne dwase ende zotte Ceremonien oeffenen, ende hunne grouwelycke Godts-lasteringhen teghens Christum ende syn heyligh Evangelium, oock hunne vloecken teghens de Christenen ende Christelijke Overheden zouden moghen uitspouwen.

De bouw van deze synagoge is wel afgewezen, maar Costerus is voor de toekomst niet gerust en wil nu met zijn pennevrucht naar de eis van zijn ambt motieven voor verdere weigering aandragen.

Zijn geschrift kan met twee woorden raak getypeerd worden: fel anti-Joods. Wetenswaard is het tenslotte dat het rond het midden der eeuw niet minder dan vier maal herdrukt wordt!

SAMENVATTING

Calvijns visie op Israël kent meer dan één kant. Tegenover vele negatieve benamingen van de Joden en vele betogen tegen hen staan slechts enkele positieve zaken, zoals de waarschuwing de Joden niet te verachten en zijn bijdrage aan het gesprek met Israël. Enerzijds is hij in zijn theologische visie scherp gekant tegen het met het Chiliasme verbonden inzicht dat Israël als volk in de eindtijd tot bekering zal komen en neemt hij de verwerping van Israël zo serieus dat het erop lijkt dat deze definitief is, maar anderzijds spreekt hij ook uit dat God door alles heen trouw blijft aan Zijn verbond met Zijn volk en rekent Hij voor de toekomst met een niet-nationale bekering der Joden, van wie hij benadrukt dat zij dan binnen de christelijke Kerk de eerste plaats behouden.

Beza volgt Calvijns spoor en is voor wat betreft de toekomstige bekering der Joden nog beslist dan zijn voorganger.

In de in het zestiende-eeuwse Nederland invloedrijke Openbaringcommentaar van Bullinger komen slechts twee passages voor die over de Joden handelen. De benamingen die zij in hun verharde staat zowel met het oog op het verleden als op het heden ontvangen, zijn niet mis. Wel benadrukt Bullinger dat er - tegen het algemeen gevoelen in - niet weinigen, maar velen uit het hardnekkige volk behouden worden. Dit is uitsluitend door de genade Gods in Christus Jezus. De wijze waarop zij deze genade deelachtig worden, laat hij aan God over. Deze bekering der Joden is een proces dat zich door al de eeuwen der kerkgeschiedenis heen voltrekt. Gedeeltelijk heeft zij zich dus reeds voltrokken en gedeeltelijk zal zij nog voltrokken worden. Van een bijzondere en aparte bekering van Israël in de toekomst wil hij niets weten. Een bijzondere plaats nemen de Joden in de toekomstverwachting van Bullinger niet in.

Het is niet onwaarschijnlijk dat dit inzicht van Bullinger in het Nederlands gereformeerd Protestantisme de doorwerking van Calvijns en Beza's visie in dezen sterk remt en belemmert.

Bullingers inzicht dat er geen bijzondere bekering der Joden voor de toekomst te verwachten is, staat niet op zichzelf, maar vormt een onderdeel van een groter geheel, n.l. zijn antichiliasme. Zijn Openbaringverklaring is sterk gekleurd door zijn opstelling tegen de chiliastische visie. In het kader hiervan wil hij niets weten van een letterlijk nemen van de tekst van Bijbelse profetieën, evenmin van een duizendjarig rijk op aarde. Hij snijdt de chiliastische gedachte bij de wortel af als hij pertinent stelt dat al de tekenen die aan de wederkomst van Christus voorafgaan, reeds geschied zijn. Waar Calvijn zich ook vierkant tegen het Chiliasme opstelt, maar toch ruimte laat voor een niet-nationale bekering der Joden in de toekomst, is Bullinger veel consequenter en werpt hij iedere gedachte aan een bijzondere toekomstige bekering van Israël verre van zich. Naar alle waarschijnlijkheid domineert de anti-chiliasische houding naar het voorbeeld van Bullinger zodanig in het Nederlands gereformeerd Protestantisme dat het inzicht van Calvijn en Beza met betrekking tot de toekomstige bekering der Joden nauwelijks of in het geheel niet aan bod komt.

Zo althans valt het te verklaren dat dit thema ondanks speurwerk niet aangetroffen werd door de auteur dezes in de door hem onderzochte hoeveelheid theologische geschriften van gewoon gereformeerde signatuur.

Voorts is het opvallend dat het enig bekende gegeven uit de gewoon-gereformeerde theologische geschriften uit deze tijd, het werk van A. Costerus, een fel anti-Joods karakter draagt. Blijkbaar zijn op dit punt de negatieve zaken in de visie van een man als Calvijn van meer invloed op de normaal-Gereformeerden dan de positieve punten, of anders geformuleerd: iemand als Calvijn is in zijn positieve beschouwing van de Joden niet zo sterk in zijn overredingskracht dat de Nederlandse Gereformeerden minus de mannen van de Nadere Reformatie deze overnemen in de branding van de toenmalige ontwikkelingen, zoals de groeiende verdraagzaamheidszin en de steeds sterker wordende positie der Joden in de Republiek.

Nadrukkelijk zij gesteld dat deze conclusie voorbehoud behoeft. Schrijver dezes kon uiteraard slechts een gedeelte van de overstelpende hoeveelheid theologische geschriften van gewoon-gereformeerde signatuur betrekken. Aan de ene kant is er dus nog van alles mogelijk, maar aan de andere kant is de kans reëel dat de grondtrek van het hier geschetste beeld juist zal blijken te zijn.

C. BUITENLANDSE INVLOEDEN VIA VERTALINGEN

I. FRANSTALIG CALVINISME

a. J. Taffin Sr.

In de geschriften van de piëtist J. Taffin Sr. komt zegge en schrijve één passage voor die handelt over de bekering der Joden. Bij de behandeling van Romeinen 11:32 stelt hij in het vierde boek van *Boetveerdigheydt des Levens*:

Desghelijcks/ dat de Joden/ naer hare ongheloovigheydt/ die alreede over de vijfthien hondert Jaren heeft gheduyrt/ het Euangelium aennemende/ als't Godt sal believen hen te beroepen/ oock selfs erkennen/ dat hare zaligheydt spruyt/ niet uyt de weerdigheyd harer Voor-ouderen/ noch uyt de verdiensten harer wercken/ maer uyt de loutere ende hoogste barmhertigheydt Godts.

De waarde van deze passage wordt niet zozeer door de inhoud ervan gevormd, welke in niet meer bestaat dan alleen de toekomstige bekering der Joden, dan wel in het aantal keren dat deze Nederlandse lezers onder ogen komt. De Nederlandse vertaling verschijnt voor het eerst in 1595 en wordt in de periode tot 1625 gevolgd door niet minder dan 14 drukken. De kracht van de reclame ligt in de herhaling! [En de kracht van de waarheid in God]

b. J. Taffin Jr.

Veel inhoudsvoller is de invloed die er uitgaat van de Openbaringcommentaar van de neef van bovenstaande, J. Taffin jr. Aangezien dit werk al uitvoerig ter sprake is gekomen, kan hier met de vermelding ervan volstaan worden.

P. du Moulin

Het geschriftje over Daniël 9 van de Franse piëtist P. du Moulin kent in het Nederlands in de onderhavige periode twee uitgaven. In 1622 komt *Meditatie Over Het neghende Capittel Daniëlis* voor het eerst uit. Naar zijn mening zijn de zonden zo erg geworden dat, indien de bekering der Joden, die nog uitstaat, al had plaatsgevonden, men zeker kon zeggen dat de Heere voor de deur stond:

De vrome ende de Godsalighe suypen en swelghen hier beneden in/ een besmette locht/ en zijn als visschen uyt het water: waer uyt wy vaten en verstaen kunnen/ dat indien de bekeeringhe der Joden die noch toecomende is voor het laetste oordeel/ ghecomen ende gheschiedt ware/ wy souden sekerlijck mogen seggen/ dat de Heere voor de deure staet/ ende dat wy zijn als op de wachte vanden laetsten dach.

II. ENGELAND EN SCHOTLAND

a. W. Perkins 1558-1603

1. *Eene [. . .] uytlegginghe over de t'waelf Articulen*

In 1603 verschijnt van Perkins in Nederlandse vertaling: *Eene Grondige ende clare uytlegginghe over de t'waelf Articulen des Christelijcken Geloofs*. Bij de bespreking van het zevende artikel behandelt hij als apart onderdeel de tekenen van de wederkomst ten oordeel, nadat hij over de tijd ervan heeft gesteld dat niemand daarvan weet en dat men zich ook niet met menselijke berekeningen hieromtrent moet ophouden. Hij onderscheidt twee soorten tekenen:

1. tekenen die aan de wederkomst voorafgaan
2. tekenen die de wederkomst vergezellen.

In het totaal geeft hij 7 voorafgaande tekenen. Het eerste teken is de prediking in de gehele wereld, waarvan hij meent dat dit al vervuld en voorbij is. Als hij aan het laatste teken toekomt, schrijft hij:

Het sevenste ende laetste teecken 't welcke gaet voor de comste Christi/ beschreven van den Apostel Paulo/ is/ datter wesen sal eene roepinghe der Joden eer dat de Heer ten Oordeel comen sal: Maer van den tijdt wanneer dit Oordeel sal wesen/ van de maniere hoe/ ofte van 't ghetal der gever die gheroepen sullen worden/ wort gheen ghewach ghemaect in den Woorde Gods. Nu ten schijnt niet qualijc dat dit teecken noch te comen is. (fol 199r)

Dit geschrift telt in het onderhavig tijdvak vier uitgaven.

2. *Uitlegginghe ... Galaten*

In 1607 ziet de Nederlandse vertaling van Perkins' commentaar op Galaten het licht: *Wtlegginghe ende Grondige verclaringe/ op den Sendt-brief des Apostels Pauli tot den Galaten*. Bij de uitleg van Galaten 3:8 geeft hij als nuttigheid:

Daer in dat de Heere segt/ dat alle voleken in Abraham sullen ghesegent werden/ daer uyt besluyte ick dat de natie der Joden geroepen ende bekeert sal worden/ tot de genietinge deses segens: wanneer/ en hoe/ dat weet God: maer wy weten dat het voor het eynde des werelts geschiedé sal. Want so alle natien sullen gheroepen worden/ soo sullen dan oock de Joden gheroepen worden. (fol 97r; óf blz 80 dl II)

Deze commentaar rolt in het Nederlands in de periode vóór 1625 twee keer van de pers.

3. *Een Tractaet Van de Inbeeldinghe Des Mensches*

Als onderdeel van *Verscheyden Theologische Wercken* Wilhelmi Perkinsi verschijnt in 1614 Een Tractaet *Van de Inbeeldinghe Des Mensches*. Hierin wijst Perkins aan dat er drie godsdiensten zijn waarbij men de ware God dient, maar op een andere wijze dan Hij Zelf in Zijn Woord geopenbaard heeft, nl. de religie der Turken, die der Joden en die der Papisten. Aan de godsdienst der Joden wijdt hij de volgende passage:

De Religie der Joden/ ten huydighen daghe/ is een deel des Atheismi, want hoe wel dat sy houden eenen Godt/ ende bekennen dat de Boecken des Ouden Testaments zijn de Schrifture Gods/ nochtans en aenbidden sy dien Godt niet in Christo/ ende also in de stede des waren Godts/ maken sy eenen Afgodt in haer eygen hersenen. Want ghelijck

Joannes seght: Soo wie den Sone versaectt, die en heeft oock den Vader niet, Also dat sy Christum niet hebbende/ ende volghens dien den Vader missende/ in der daet ende waerheyt gheen en hebben: Maer gelijck Christus tot de Samaritanen seyde: Sy aenbidden, dat sy niet en weten wat.

4. Een [. . .] T'samensprekinghe van het eynde des Wereldts

Eveneens als onderdeel van Verscheyden Theologische VVercken M. Wilhelmi Perkinsi ziet *Een Vruchtbare T'samensprekinghe van het eynde des Wereldts* het licht. Het is een tweespraak tussen christen en wereldgezinde. De uitspraak van 'wereldgezinde' dat de wereld nog maar een korte tijd zal bestaan, wordt door 'Christen' bestreden: niemand kan de tijd van het einde der wereld weten. Wereldgezinde wijst er dan o.a. op dat al de tekenen van de wederkomst van Christus reeds hebben plaatsgehad. Christen ontkent dit. Dan volgt dezelfde onderscheiding der tekenen als in Perkins' werk over de Geloofsbelijdenis: tekenen die Christus' wederkomst vergezellen en die eraan voorafgaan. Van de laatste noemt christen er zes, waarvan de laatste is:

de bekeeringe der Joden tot die religie/ die sy nu haten: als blijkt in't 11. Cap. Tot den Romeynen: en dit teecken/ twelck strax gaet voor de comste Christi ten oordeele/ en is als noch niet vervult voor so vele my bekend is.

5. Eene [. . .] uytlegginghe der Predicatie Christi op den Berch

Perkins schrijft in zijn commentaar op Mattheus 5-7, dat in het Nederlands in 1615 als laatste onderdeel van *Opera Theologica* onder de titel *Eene Godtsalighe ende gheleerde uytlegginghe der Predicatie Christi op den Berch* verschijnt, over de Joden: *De Joden in hare religie en bekennen maer eenen Godt/ doch buyten Christum: Sy en bekennen sijne voorleden menschwerdinghe niet/ maer verwachten dat sy noch comen sal: sy verwachten een aertsch Coninghrijk: sy houden alleenlijck het oude Testament/ ende verloochenen het nieuwe.*

b. W. Cowper

1. Een Verachtinge des Doodts

Cowpers uitleg van 2 Korinthe 5:1-9 verschijnt in 1618 in het Nederlands: *Een Verachtinge des Doodts*. Naar aanleiding van het eerste vers van dit Schriftgedeelte geeft hij als zijn mening dat zijn tijdgenoten en hij de wederkomst van Christus niet levend zullen meemaken, waarvoor hij twee redenen opgeeft:

want die mensche der sonde en is noch niet soo gheswackt door het Euangelium/ als hy wel zijn moet. Oock en zijn onse oudtste broeders de Joden niet bekeert tot den gheloove Christi/ ghelijck apparentlick [=waarschijnlijk] zy sullen voor de tweedekomste Christi.

Sesthiehondert jaeren zijn zy gheweest int verbondt/ doe wy daer van vervreemt waren. Gheduyrende dien tijt zijn ettelicke vande Heydenen in ettelicke quartieren der werelt gheworden Joodegenooté/ gelijck Naaman in Syrien/ ende Ebedmelech in Morelandt/ maer dat en was de vervullinghe niet vande beloofde roepinghe der Heydenen/ tot dat het corpus van't huys Japhets bewoghen soude worden te wonen inde tenten Sems. Ende nu hebben wy andere sesthien hondert jaren gheweest in het verbondt/ ende zy daer van vervreemt/ in welcken tijt verscheydene onder haer het gheloove des Euangelij hebben omhelst/ maer dat en is niet (soo wy meenen) de vervullinghe vande beloofde wederroepinghe der Joden/ maer het corpus van dat volck sal bekeert worden/ op dat de prophecije vervult moghe worden/ Ende daer sal een

Herder wesen, ende een Schaepskoye: Dan sal onse Heere verschijnen ten tweedenmale tot onser volle werlossinghe.

In het eerste kwart van de zeventiende eeuw verschijnt dit geschrift van deze schot driemaal in het Nederlands.

2. Pathmos

In zijn Openbaringverklaring *Pathmos*, die in 1621 in het Nederlands het licht ziet voor wat aangaat de hoofdstukken 4-7, laat hij bij de uitleg van Openbaring 7:4 een soortgelijk geluid horen als in het vorige citaat, alleen voegt hij er hier de opwekking bij de Joden lief te hebben, medelijden met hen te hebben en voor hun bekering te bidden:

De Joden worden eerst ghestelt/ om dat sy onse oudste broeders zijn/ ende eer in 't Verbondt zijn gheweest dan wy. Sesthien hondert Jaren heeft de Heere ghewoont in de Tenten Sem/ ende was eerst ghenoeemt de Godt Sems: nu liggen sy aen een zyde voor eenen tijdt: ofte om te spreken met den Apostel: De verhardinge is eensdeels gekomen over Israël, tot dat de volheydt der Heydenen ingegaen zy. Ende nu heeft de Heere andere sesthien hondert jaren gheweest de Godt Japhets/ ende heeft Japhet doen woonen in de Tenten Sems, ghelijck Noah gepropheteert hadde. Ende hier ontrent het eynde des Zegels/ brenght den Apostel in hare bekeeringe en roepinge wederomme/ 't weleke volkomentlijcker schijnt verhandelt te zijn van den Apostel in 't elfde tot den Romeynen. Dit resteert noch ghedaen te zijn voor de tweede komste Christi: laet ons haer lief-hebben/ medelijden met haer hebben/ ende voor haer bidden/ dat het voorhanghsel van haer verstant ghenomen moge worden/ en dat sy tot de kennisse der waerheynt mogen komen.

c. G. Downame

In 1610 verschijnt de Nederlandse vertaling van Downame's geschriften over de antichrist: Twee boecken van den Antichrist. In het tweede boek weerlegt Downame alle argumenten die Bellarminus aanvoert om te bewijzen dat de paus de antichrist niet kan zijn. Eén van Bellarminus' argumenten is:

de comste van Enoch ende Elia in de vleesche om haer te stellen tegen den Antichrist/ ende den Joden te bekeeren.

Verderop in het geschrift richt hij zich tegen de inhoud van de volgende passage uit Bellarminus' werk:

Daer zijn (seght hy) twee dinghen gantsch seecker: Het eene dat de Antichrist sal comen voor den Joden insonderheydt, ende sal van de selve ontfanghen werden voor haren Messias. Het andere dat hy sal gheboren werden van de Natie der Joden, ende zal besneden werden, ende zal ten minsten voor eenen tijdt den Sabbath onderhouden.

Ten overvloede haalt Downame de mening der Joden als een argument aan ten bewijze dat de paus de antichrist is:

Ja dit soude eenighe beweechreden moghen wesen/ om ons te versekeren/ dat indien de dinghen/ die van den Antichrist ofte van sijn voorbeelt ghesproken zijn/ mogen in 't oordeel van den Joden die gheene partyen en zijn/ den Paus eyghentlijck toeghepast worden: dat dan de Paus de Antichrist is/ die in Daniel afgebeelt/ ende in andere plaetsen der Schrifituere/ niet onghelijck de figure/ beschreven wort.

d. Th. Brightman

In 1621 verschijnt vanuit het Engels in het Nederlands het geschrift dat de meest interessante gegevens bevat over dit onderwerp in de onderhavige periode. Het is *Een Grondighe ontdeckinghe ofte duydelijcke uytlegginghe/ met een Logicale ontkenninghe/ over de gantsche Openbaringe Johannis des Apostels*, van de hand van Th. Brightman. Deze blijkt een bijzondere belangstelling voor de Joden te hebben, hetgeen bij hem bepalend is voor de uitleg van bepaalde gedeelten uit het laatste Bijbelboek. Het begint al met de verklaring van Openbaring 1:7:

Maer de wyle dat het al te late boetveerdicheyt sal wesen/ wanneer sy sullen staen voor de Rechterstoel ten algemeene dage des oordeels/ so schijnt het dat de woorden alhier gheensins en conné verstal wordé van het laetste oordeel/ als oock niet van de comste met de wolcké/ vande welcke hy terstont gesproké heeft/ maer veel meer van die overgrootte heerlijkheyt/ die der Werelt geopenbaert sal wordé inde roepinghe der Joden. [. . .] Daerom dragen dese woorden des Apostels desen sin/ als of hy seggé soude/ siet hy comt met de wolcken/ en alle menschen van alle soorté sullé hem sié/ ja ooc zy/ die hem doorsteken hebbé. Dat is/ de Joden/ welc Voorouders Christum verheven hebbé aent cruys/ en hebben zijn zyde met eene speere doorsteké/ welke liedé nu verstroyt zijn over afsonder alle Natien/ maer sullé ten laetsten bekeert worden tot den waren geloof/ en sullé met eé ernstige droefheyt rouwe draghen/ beyde over de boosheyt haerder Voorouders/ en oock over hare langhduerige hertneckicheyt/ ja ende Amen.

Naar aanleiding van Openbaring 2:28 merkt hij op dat het volle daglicht zal schijnen wanneer de Joden tot Christus bekeerd zullen zijn:

Nu moeten wy weten/ het ghene 'twelck blycken zal/ uyt de volghende uytlegginghe dat het alderschijnbaerste licht der waerheyt/ aller Godsalicheyt en religie alsdan op aerden schijnen sal/ wanneer onse Broeders uyt den Joden tot Christum zullen bekeerd wesen. Aengesien dan dat ter dier tijt/ den vollen dagh sal wesen/ soo is dan de verniende Kerke die haer naest voor aen gaet de licht brenghende Morghen-sterre/ welke inden Morgenstont ghesien zynde/ na by den Horizon/ toondt dat de Fonteyne ende oorsprong des lichts terstondt hem zelve vertoonén zal. Nu dese is de gereformeerde Kercke/ weleke dit Thyatira gevolcht is/ beginnende inden Jare 1520. Op dese volght voort op den rugge de wederoprechtinghe der Joden/ ghelyck de sonne de Morghen-sterre volcht.

Over de arend in Openbaring 4:7 wordt door hem gezegd:

Wy verwachten noch de Arenden/ die in de Weereldt komen zullen/ welke ten laetsten de beroepinghe der Joden in brenghen sal/ wanneer het Evangelium ten vollen weder op gherecht/ ende tot zijne behoorlycke ende blinckende schoonheyt sal ghebracht werden/ het welcke dese volghende Prophecie ons leeren zal in korten tijdt te sullen volghen.

Brightman laat de verdrukking uit Openbaring 7:14 slaan op de verdrukking en de vervolging die het Joodse volk alle eeuwen door heeft moeten ondergaan en die hij in vogelvlucht schildert'. De verborgenheid Gods uit Openbaring 10:7 ziet hij als *beroepinghe der Joden*.

Openbaring 15:8 is voor hem aanleiding tot de volgende beschouwing:

Also als de Tempel geopent zijn sal/ al ist dat de Kercke voller majesteyts/ ende klaerder schynende sal wesen/ so en sullen nochtans alle menschen sich nu begheven

in haren schoot/ tot de seven plaghen sullen vervuldt wesen/ twelck principalijck te verstaen is/ vanden Jodé/ die niet en sullen ten vollé geroepen worden/ voor dat de phiolen sullen uytgegoten zijn. Ic spreke van eene volkommene roepinghe der selve overmits dat eenich beginsel daer vá sal wesen/ terwylen de plaghen duyren/ maer daer en sal geen absolute voltreckinge der selver wesen/ voor dat sy geheelijck voorby zijn. Want Rome houtse te rugghe van desen ingang/ maer soo haest als sy sal versoncken ende te niet gedaé wesen/ dan sullen eyntlijck de Joden/ en van den Heydenen die overich zijn/ tot de Kercke incomé/ met cudden strydende wie de eerste sal wesé/ alle veranderingen uyt den wech gedaen zijnde: en sy sullen altijd daer na blyven de getrouwste voester-kinderen der selver. [. . .] De roock en hout niet te rugghe alle de uytverkorene onder den Heydenen/ vant komé in den Tempel/ maer alleenlijck de Joden/ ende de volheyte der Heydenen.

De profetie van de zesde fiool in Openbaring 16:12 betreft hij uitdrukkelijk op de toekomst der Joden:

De ydelheyt der schryvers kan wel vele dingen verziere/ maer de H. schriftuyre houdt dit voor haerselven/ als een eyghen Myrakel/ 'twelck God gewracht heeft voor dese Joodsche Natie alleen [. . .] Ende om dat niemandt dencken en soude dat dit Myrakel alleenlijck is gedaen geweest in oude tyden/ ende datmen zulck eene sake niet meer te vwachten en heeft/ soo doet de Propheet Isaias in't naestvolgêde vers daer by/ Alsoo sullen de verlossede des Heeren wederkeeren, en tot Sion incomé met roemen, etc. Also ooc Cap. 63.11. Waer is hy diese uit der zee leyde, met tsamen den Herder syner kudde die de waeteren van malkanderen deyldde voor hen hené, diese leyde door de diepte, als de Peirden in de woestijne? Soo en is het dan geen wonder dat een eygen merck/ ende kent-teecken deses volcx alleen hier gestelt wordt/ voor de menschen selve. Maer wat behoeven sy eenen wegh voor haer bereyt te hebbé? Sullen sy weder na Jerusalem keeren? Daer en is geen ding zekerder; de Propheten bevestigen dat overal/ recht uyt/ ende slaen daer op. Sy en sullen nochtas daer henen niet komen om haré ceremonialen Godtsdienst weder opgerecht te hebbé/ maer om de goethz Gods te doé voortschijnen voor de gantsche wereltd/ als sy zullen sien dat hy die natie/ die nu is/ ende vele hondert Jaren verstroyt gheweest heeft/ door de gantsche weirelt/ en nergens en woont dan met oorlof/ ende ter bede/ hare eygene woningen geeft/ daer hare Vaders ghewoont hebben/ daer in sy Christum zuyverlijck zullen aenbidden/ en oprechtelijc dienen/ nae sijnen wille/ ende bevel alleen. Van dese sake hebben de oude Joden veel gesproken in 't gemeen/ weleke sy verstondé uyt de Propheten/ doch slechtelijc henen/ en als door eene tralie in't voorby gaen/ waer door het geschiet is dat het besmet is gewordé met vele out-wijfsche fabulé/ onder d'oude Joden/ gelijk het nu noch is ten huydighen dage. Die geconterfeyete [=nagemaakte] Esdras sach eenige kleyne stucken deser waerhz/ die hy met so groote en so vele van sijne eygene verdichtselen overwierp/ dat die Leser wel behoeft voorhoedich ende aédachtich/ ende van goet oordeel te wesen/ die eenich goet goud uyt dien sijnen onghelerden hoop begheert te vergaderen.

Deze profetie ziet alleen op de eerste roeping der Joden en nog niet op de tweede, universele roeping, zoals Openbaring 15:82. Dit geldt eveneens van hoofdstuk 19. Het woord Halleluja in vers 1 is voor hem aanleiding tot het volgende:

Maer het schijnt dat de voornaemste oorsake waerom dat zy ter deser plaetse behouden zijn/ is/ om dat de Kercke der Heydenen aenporren sal haré Broederen den Joden/ t' omhelsen't Gheloove Christi/ na dat Rome verdorvé sal wesé/ aengesien dat de voornaemste veranderinghe wech sal ghenomen wesen/ die seer machtich den wegh toesloot vá hare bekeeringhe.

Deze eerste roeping zal omstreeks 1650 plaatshebben, terwijl korte tijd daarvoor Rome zal vallen. Hij baseert deze berekening op zijn uitleg van Daniël 12:11.

Bij de behandeling van Openbaring 19:5 schrijft hij:

Wat de Joden selve aengaet/ sy zullé dese groote barmherticheydt Godts t' henwaert omhelsen/ met sulcke vreuchde/ dat sy haer selven niet en zullen kunnen versadigen met Godt te loven/ als sy zullen sien dat sy eyntlijckwederom in de gunste Godts aengenomen worden/ dat hare ooghen geopent zijn/ om de waerheyt te bekennen/ dat sy wederom te huys ghebracht/ herbout/ ende meer vermenichvuldigt zijn/ dan sy oyt in ouden tijden waren. Alsdan; ghelijck Jeremias seght/ sal van daer henen uytgaen de stemme der dancksegginghe, ende de stemme der lachenden. Cap. 30.19. Alsdan sal de Maecht vrolyck zyn in den Dants, ende de jonghe ghesellen ende de oude Mannen met malkanderen. Capitt. 31.13/ etc. met veel meer zoodanighe woorden/ die daer dienen om uyt te drucken de vrolyjckheyt des alder-ghenoechlijcksten tijds.

De verzen 13 en 14 van hetzelfde hoofdstuk zijn uitgangspunt voor de beschrijving van de loop der geschiedenis na de eerste bekering:

Want na dat dese bekeeringe der Joden eens sal begonnen wesen/ ende datter wesen sal eenighen gheluckighen aenwas der Christelycker Religie/ sommige Jaren aen malkanderé: dan sal daer opstaen eene overgroote ende dootlycke Oorloghe/ soodanighe als daer noyt en was/ nae eenich verhael der Historien. De Turck sal rasen als of hy dul ware in het Ooste/ de Beest ende de valsche Propheet in 't Weste/ zy zullen beyde haer erghste doé/ om yderen voetstap der waerheyt uyt te roeden: ghelyck Daniel duydelyck gepropheteert heeft van de Turcken. Cap. 11.44.45. ende 12.1. ende Ezechiel 38. ende 39. Ende ghelyck dat verhaelt wordt van de Beeste/ ende haren metgheselle/ op 't eynde deses Capittels. Daer sal Christus hem selven voor doen om ghesien te worden op dese maniere/ ghelyck dese afbeeldinghe hem beschrijft/ namelyck bekleedt in dit bloedich habijt gelyck een Oorlogs-man/ die overwring nat wesen sal van 't bloedt syner vyanden.

Ende dit is de tijt die Isaias komt te voorsegghen/ als hy seydt: VVie is die, die daer komt met roodachtighen kleederen van Bosra. Waerom is dan uwe ghewaedt zoo roodtverwich, ende uwe Kleet als eens Wijnperssen treders. Isai. 63; Want als de Westersche ende Oostersche Vyanden eyndtlycken zullen overwonnen ende t' onder gebracht wesen/ door 't middel dies strijds/ van weleken terstondt hier vooren gesproken is/ dan sal de Kercke eene groote ende Heerlijcke Triumphe ghegheven worden/ ja soodanighe die gheene gheruchté van troublen ymmermeer zullen daer na verbreecken.

Voor wat Openbaring 20:11 e.v. betreft, komt Brightman met een geheel eigen en nieuwe verklaring:

Wat onder de verbeteringe der geleerde/ ick ben van dit gevoelen/ dat dese Verrijsenisse/ van de welcke hier gesproké wort ende die van allen Menschen ghehouden ende gheloofd is/ soo verre als my bekendt is/ te wesen de laetste opstandinghe der Lichamen aller menschen ten oordeele/ die in hare graven hebben liggen slapen/ van de doot des eersten Adams af/ ick segghe/ dat ick meene dat dese opstandinge niet anders is/ dan de volle wederoprechtinghe der Joodtscher Natie/ ende dat zy hier tot gheenen anderen eynde ingebracht ende beschreven en is/ dan tot eene volkomener openinghe ende verklaringhe der zelver.

De volgende argumenten voert hij voor zijn opmerkelijke uitleg aan:

Soo hebbe ick dan ten eerste neerstelijck ghemerekt op die dinghen die ghepropheteert zijn in't naestvolghende Capittel/ als die gheschieden souden na dese vrijsenisse. Ic sach dat zy gheenssins en konden overeen komen met die Hemelen die eyghentlijck alsoo gheheeten worden/maer zy worden alleenlijck op Aerden ghevonden; ick bedachte dat de roepinghe der Joden openbaerlijck en seer dickwils ghenoeemt wort eene opstandinghe der Dooden in de Heylighe Schriftuyre.

Waarbij hij verwijst naar Romeinen 11:15 (waarvan hij Beza's verklaring citeert, welke ook de bekering der Joden inhoudt), Jesaja 26:19, Ezechiël 37, Daniël 12:2, 3 en Hosea 13:14.

Hij maakt dus onderscheid tussen de eerste (nog onvolkomen) en de tweede opstanding (of ook wel roeping) der Joden:

Daerom de eerste opstandinghe der Joden/ [. . .] sal nochtans wesen terstondt naer den ondergang van Rome. De tweede sal terstondt veesen nae des Roomschen Paus ende des Turcks. Dese opstandinghe is die macht van in te gaen in den Tempel/ welcke de roock wech nam van alle Mensché/ tot dat de sevenste plaghe soude volbracht wesen/ Cap. 15.

Hij legt er de nadruk op dat in hoofdstuk 21 het Joodse gedeelte van de Kerk hier op aarde geheel in het middelpunt staat. Nadat hij bij de behandeling van vers 1 de toekomstige verhouding tussen heidenen en Joden als volgt getekend heeft:

Wat aengaet dan de Ghereformeerde Kercke/ sal dan de weder aenneminge der Joden/ wesen de vervreemdinge der Heydenen vi Christo: Ghelijck eertijds hare verworpinghe de versoeninghe des Wereldts geweest is/ Rom. 11.15. Het soude voorwaer wel schijnen also te wesen/ insonderheydt siende dat de Apostel in de selve plaetse ons ghetuycht/ datter eene zekere volheyt der Heydenen op te maecken is/ ghelijck het de waerheydt ghelijck is/ ter beroepinghe der Joden/ vers 25. Maer nochtans dit boeck der Openbaringhe leerdt ons het contrari in dit zelve Capittel/ namelyck/ dat de Heydenen die zalich zullen worden/ wandelen zullen int licht der Joodtscher Kercke/ ende dat de Koninghen der Aerden hare glorie ende eerlijckheydt brenghen zullen tot dit Nieuwe Jersusalem/ Vers 24. Ja den Apostel gheeft in de zelve plaetse te verstaen datter eene seer schoon bloeyende Kercke wesen sal onder den Heydené/ als de Joden zullen geroepen worden.

geeft hij als de betere uitleg:

het schijnt dat sy in desen sin moeten ghenomen worden/ als of daer gheseyt ware/ hoewel dat dit Joodtsche Volck dorstich waren nae hare oude Ceremonien/ en Godsdienst/ in allen den tijt harer verworpinge/ ende daer van roemden op gheene duyster maniere/ dat de tijdt t'eenighen daghe kommen soude/ dat hen soude ghegheven worden/ haren voorgaenden Godts-dienst vryelijck te oeffenen nae hare oude maniere/ (Twelck het ghene is ghelijck wy weten daer van sy oock ten huydigé daghe roemen) soo zullen zy nochtans in dese hare wederoprechtinghe haer selven soo aenstellen/ ende voeghen tot den wille Godts/ dat zy ghewillichlijck sullen afsegghen hare oude ghewoonten/ ghebruyckt in den dienst Gods/ als dewelcke sy bekennen sullen haer eynde te hebben in Christo/ ende door desen middel zullen sy doen blijcké voor alle Menschen/ dat de eerste Hemel en Aerde/ die sy hoopten wederom te sien/ doch al te vergheefs/ voorby ende wechgegaen was voor eeuwichlijck. Dese laetste uytlegginghe der woordé schijnt van gheene kleene kracht te wesen/ alsoo dat het aensien des eersten Hemels ende Aerde niet en is tusschen dé

Heydenen/ ende den Joden/ maer alleenlijc tusschen de Wettissche ende Euangelissche Joden zelve.

Bij vers 7 richt hij zich direct tot het Joodse volk en onder vers 8 merkt hij op:
Want de Joden en zullen niet al tseffens bekeerdt worden/ maer het schijnt dat sommighe van hen blyven zullen in de voorighe hartneckighe versmadinghe Christi/ ghelijck wy aengemerckt hebben hier boven uyt Daniel.

Vers 13 geeft hem reden om als volgorde in de bekering der Joden te voorspellen:
De Oostersche ende Noordersche Joden zullen sich aldereerst opmaecken/ ende aldermeest haesten om tot dese stad in te gaen/ ghelyck ons dat ghehoondt is gheweest hier boven Cap. 16.12; Nae dese zullen de Zuydersche Joden naast aen in order volgê/ ende onse Westersche zullê de alderlaetste wesen.

Vers 22 doet hem uitroepen:

Laet de Joden hier nae luysteren/ ende en laet haer niet langher verwachten eene weder-opbouwinge eens nieuwen materialen Tempels ónder haer/ ghelijck zy tot den huydighen dach toe dwaeslijck ende verkeerdelijck hebben ghedaen; maer laetse zuchten/ ende roepen met gantscher herten/ en hertgrondelijcke wenschinghen/ nae die rechte maniere des Godtsdiensts/ die geenen Tempel en sal behoeven.

Het laatste interessante vermeldt hij onder vers 24:

De Joden plachten altijd te bevinden/ dat de Heydenen seer hatich/ ende spijlich teghens haer waren/ in voorgaenden tyden/ als die altijd trachedê/ door alle mogelijcke middelen haer schade ende leedt aen te doen: maer nu sal de sake gantsch verandert wesen: De Joden en zullen geene oorsaecke hebben te vreesen/ voor eenighe mishandelinghe ofte onrecht vande handê der heydenen. Ja sy mogen van hier voorts alles goedts van hen verwachten/ dat mogelijc is te gheschieden/ als de welcke alle de macht die zy hebben/ aenleggen zullen/ om haer te vermeerderen/ te bevoororderê/ ende haer te verheffen.

e. W. Whitaker

Op resolutie van de noordhollandse synode en op last van de classis Amsterdam vertaalt Jacobus Trigland uit het latijn het verdedigingsgeschrift van de Engelsman W. Whitaker tegen de Jezuïet E. Campianus: *Thien Redenen van Edmundus Campianus Jesuwyt, Om te bewijzen dat de Roomsche Religie zy de eenighe/ ware/ Catholijcke Religie. Met de weder-legginghe Vanden seer Geleerden ende wijt-beroemden Guilielmus Whitakerus*, uitgekomen te Amsterdam in 1624.

In dit geschrift blijkt het opnieuw dat de Joden een protestants argument vormen in de polemiek met de rooms-katholieke Kerk. In het kader van de bestrijding van de apocriefe boeken luidt het:

Maer die drie capittelen/ ghenaeamt Danielis, en zijn van Daniel niet hergekomen/ waer van/ so 't u belieft/ leest de voor-reden Hieronymi op Daniel: So sult ghy bevinden/ datse niet alleen vande Wederdoopers/ maer oock vande oude Joden verworpen en bespot zijn.

Tegen het eind van het traktaat wordt er gehandeld over de verhouding tussen Joden en christenen en de kwalijke rol die de rooms-katholieke Kerk hierbij vervult:

Den haet der Joden tegen de Christenen en is niet daer uyt gesprotê/ dat de Christenê met groote menichten in dat lant quamê/ maer het Euangeliu is de oorsake vanden haet tussché haer ende ons geweest. Sy dringen op Moysen, ende om dat wy seggen

dat Moyses Christo moet wijcken/ worden wy van haer gehaet. Dit is de eenige oorsake waeró zy ons haté: de oorsaken waerom zy ul. haten zijn veel. Want ul. veelvuldige Afgoderije heeft haer deurgaens grooten aenstoot gegeven/ waer door zy gheweygert hebben het Euangelium Christi aen te nemen. Neemt d' Afgoden ende Beelden wech/ op dat wy die Christené genaemt worden/ alle God suyverlijc inden geest dienen/ en de Joden sullen tot ons versamelt wordep/ en met groote menigte tot de schagips-koye Christi loopé.

III. DUITSLAND

a. D. Paraeus

Van Paraeus, professor in de theologie te Heidelberg, verschijnt in 1612 de Nederlandse vertaling uit het latijn van diens lijvig Romeinencommentaar.

Bij de behandeling van Romeinen 2:24 worden o.a. de Joden gehanteerd als krachtig argument voor de heiliging des levens:

Dat gheschiet wanneer de Papisten/ Joden/ Turcken/ ende alle ongheloovighe/ siende dat de onteering des Naems Gods onder ons in swang gaet uitroepen/ Is dat het volck Gods? is dat het Euangelium dat de deure tot alle godloosheyt/ en ongebondentheyt opé doet? De Joden ende Turcken/ hebben eenen schric van het geloove Christi/ wanneer sy sien/ dat schrickelijcke afgoderie met goddeloosheydt inden Christelijcken Kercken gheoeffent wort.

Naar aanleiding van Romeinen 9:27 geeft hij aan dat Israël verworpen is, maar dat er toch steeds nog enkele Joden behouden worden:

Dit staet Jesaia cap. 10.22 alwaer de Propheet den Israëlitén dreycht de straffe door de Chaldeen/ also dat het meestendeel sal verslagé worden: en op dat hy nochtans allen de hope der salicheyt niet en beneme so beloofte hy dat de overblijfselé sullé behoudé wordé/ de weleke tot Christu sullé bekeert worden: en dé sin is: Het ghetal der kinderen Israëls sal wel ontallick zijn/ gelijk als het zant aender zee is/ na de belofte die Abraham gegeven is: maer om dat sy sullen godloos zijn/ daerom sal ick haer te samen verwerpen/ en vernielen. Maer also sal de belofte te niet wordé? Geensins: want de overblijfselé sullé behoudé wordé. Int hebreusch staet/ sullen in hem, ofte tot hem bekeert worden: namelic tot den stercké God/ dat is/ tot Christum. Dit is de clare/ en openbare belofte alleen van weynige uit den Joden te behouden.

Romeinen 1 1:12 verklaart hij aldus:

ghelijck als de Joden door den rijcdom der Heydenen tot navolginge verweckt worden: alsoo sullen wederom de Heydenen door de vervullinghe der Joden tot navolginghe verweckt worden.

waarbij hij onder het laatste verstaat: *de overvloedighe wederoprechtinge der Joden.*

Onder vers 25 uit ditzelfde hoofdstuk schrijft hij de volgende, uiterst interessante passage over de toekomstige bekering der Joden, over de hinderpalen daarvoor en over de juiste houding van christenen tegenover de huidige Joden:

Dit is dan de verborgentheyt twelck ons de Apostel ontdeckt/ ende openbaert: dat ten lesten de Joden den weleken tot noch toe de verhardinghe over ghecomen is/ met grooten hoopen sullen tot den gheloove Christi comen/ ende mét den Heydenen

salich worden:² Wanneer/ ende hoe dat gheschieden sal/ is gheoorloft niet te weten: want het is een verboghenthey. Tot noch toe kennen wel hier/ ende daer eenige wt dat volck Christum Jesum: en daer soudender ooc meer zijn die hem kennen souden/ ten ware dat onse sonden haer afkeerden. Sy sien die schrickelicke afgoderie int Pausdom de welcke sy met rechte van gantscher herten verfoeyen: sy sien die mispriesteren nederghesknielt/ ende de beelden aenbidden/ twelck sy weten dat uitdruckelic in de wet Gods verboden is. En na het Pausdom/ overmidts het sich wijt wt spreyt/ oordeelen sy het gheheele Christendom: Waerom souden sy dan vanden Christené geen afkeer hebben/ als van Afgoden-dienaers/ ende Pagané. [=heidenen] So ghy voor by een yverigen Joode gaet: ghy sult hooré ghy heydensch hoeren-kirt, twelck ons lestmael een dertel jonghelinck den weleken wy passeerden inde stadt Wormalia toe riep. Sy sien dat onder ons allerley soorte van sonden in swanck gaen/ als ongherechtighey/ dootslach/ rooven/ ende dierghelijcke meer: sy hooren datter in de Christelicke Religie scheuringhen/ verschillen/ ende oneyndighe oneenicheden zijn. Sy worden afghekeert vande wettelicke/ ende heerlicke contracten/ ende handelingen. Van den Christené wordé hare bedriechlicke/ en schandelicke woekerye opgehouden/ also dat de meeste Joden alleen knechten vande Christenen/ woekenaré zijn. Sy wordé over al byna gedruket met sware tyránie/ joe/ en rooverye: sy bevinden in ons weynich liefde/ ja (dat ic niet en segge) weynich beleeftheyt/ en menschelicheyt. Wat verwonderen wy ons dá dat de verboghenthey noch niet vervult wort? Wat redenen sullē wy God gevē/ waerom wy Israēl door sonden/ en ergernissen vandē ingác tot noch toe afkeeren? Latē wy ons wachten dat wy haer geen meer ergernisse en geven. Ja laet ons hare salicheyt/ en inganc door onse godsalichz vervorderē/ op dat geheel Israēl met ons salich worde/ en dat God roder eeuwichhey gepresen worde.

Voor de verwachting dat aan het einde der wereld de Joden in grote aantallen tot Christus bekeerd zullen worden, geeft hij de volgende uitvoerige argumentatie:

1. Om dat de getuychnisse des Apostels sulcx claer te kennen geeft/ dat geheel Israēl ral salich wordē na dat de volhey der Heydenen sal ingecomen zijn. Geheel Israēl is het geheel Israēlitische volck. Geheel Israēl sal dan tot Christum bekeert worde buyten den weleken gheen salicheyt en is. En geheel Israēl can hier niet oneygentlick beteecken de geheele kercke/ en gemeynte/ de welcke wt de Heydenen vergadert is/ tot de welcke dat haer eenighe Joden by avontueren sullen begeven: wát also soude de Apostel hier geen verboghenthey openbaré/ aengesien het dagelicx openbaer was dat de Heydenen met grooten getalle en enige Jode tot de geloove/ en Christum bekeert worden. Het is ooc openbaer wt vers. 12. 14. dat de Apostel niet en spreekt vande geestelicke/ maer vande vleeschelicke Israēl.
2. Het is openbaer dat de Apostel de Joden met enen besonderen lof heeft willen vercierē/ en met enen troost oprechte/ en verquiche. Maer ten sy datmen geloove de voltomen bekeeringe der Israēlitē/ so soude de Apostel niet geseyt hebben twelc tot de sake was dienende.
3. De getuychnissen der Prophetē de welcke vs. 26. 27 bygebracht zijn en moeten niet van eē yegelijcke Jode int particulier/ maer vande menichte des volckx verstaen worden. Origenes doet hier by wt Hosea 2. [Israēl gheporret zijnde & al de salicheyt soecken/ seggende by sich selve: lek sal my tot mijnen eersten man keeren/ want my was eerst beter by hem.
4. Johanni inde opébaringe cap. 7. schijnt ooc dele toecomende bekeeringe der Joden inde laetste tijde geopenbaert te zijn/ wanneer de vier Engelen verbodē wort de aerde/ en de zee te schadigē/ tot dat de 144000 dienaers/ en knechten Gods in

² geciteerd door de kanttekenaars over Rom. 11:15

hare voorhoofden geteyckent worden wt alle geslachten der kinderë Israëls. Uit den geslachte Juda 12000 ende uit alle andere geslachté ooc so veel. Welcke Prophetie naer de letter gantsch schijnt te moeten verstaen worden vande bekeeringe der Jodé: aengesien de Jodë de welcke in haer voorhoofden geteyckët zijn uitdruckelic onderscheyden worden vande geteyckende Heydenen/ ende andere volckeren/ ende tonghen vers. 9.

5. *Doet daer ooc by dat de Joden alleen onder de alderoutste volckeré in so verscheyden gevaerlichedë/ gevanckenissen/ ende in verstroyingen volstandich blijvë bewaert/ en afgesondert van alle andere volckeren in borgerlicke spijsen/ en religie: vanden beginne der werelddt af haren oospronc/ en historie tot noch toe behoudende. Dat is verwonderens waerdich/ ende een besonder werc Gods: twelc sonder twijffel te kennen geeft dat dit volck tot Benige toecomende salicheyt behouden wort.*
6. *Ten lesten so is ooc dit t' gevoele van de meeste outvaders/ dat de Joden oock tot Christum sullen bekeert wordë/ wanneer de volheyt der Heydenen ral ingecomen zijn. Origenes seyt: Is de blintheyt in Israël gecomen om alle het gene dat sy gedaen hebben/ op dat de volheydt der Heydenë soude ingaë: so ral rondder twijffel de blintheyt ophoudë/ wáneer de volheyt der Heydenë ral ingegaë zijn. Laet ooc gesien worden Chrysostomus Homil. 12. van de woordé des Heere over Mar. Tom. 2. wanneer de Heere handelt vandë vijgenboom de welcke door het woort des Heeren verdorret is. Hilarius. lib. 11. de Tren. en over Psal. 58. en 60. Augustinus quaest. 14. en over Gene, verhaelt beyde de sentien: desghelijckx oock Ambrosius ende Hyeronimus over dese plaetse/ ende Dionisius Carth. Geheel Israël/ dat is/ het geheel volc der Joden sal salich worden geloovende in Christum.*

Deze toekomst van Israël houdt voor de christenen met het oog op het heden in:
Men moet den Heere bidden dat hx doch hem over zijn volc ontferme/ en wy moeten toesié dat door ons de vervullinghe vande verborgentheyt niet verhindert en worde.

Onder Romeinen 15:2 wordt het duidelijk dat dit voor Paraeus niet inhoudt dat men toegeeflijk jegens de Joden moet zijn:

Also geeft men huydensdaechs den hertneckighen Joden ende Papisten te vergheefs toe neffens de spijsen/ ende feestdaghen: want de toeghevinghe en is niet tot haren goede/ ende stichtinghe/ maer tot hertneckicheydt: want sy worden daer door in hare dwalinghen/ ende superstitionen hertneckiger.

SAMENVATTING

Wordt de Nederlandse lezer in het eerste kwart van de zeventiende eeuw door de lectuur van calvinistische geschriften van Nederlandse origine nauwelijks geconfronteerd met de Joden, en - als het gebeurt - nog in negatieve zin beïnvloed, diezelfde lezer doet in Nederlandse vertalingen van buitenlandse gereformeerde werken een andere ervaring op. Hier duikt Israël regelmatig op. Binnen deze vertalingen zijn er, gemeten naar de afkomst, drie lijnen te onderscheiden: vanuit het Franstalige Calvinisme, vanuit Engeland en Schotland en vanuit Duitsland.

Bij de vertalingen vanuit het Frans behoren drie namen: J. Taffin Sr. en jr. en P. du Moulin. Van de eerste en de derde is er slechts één terloopse uitlating waarin de toekomstige bekeering der Joden geleerd wordt. Met Taffin jr. staat het geval anders. Zijn inzichten in dezen hebben niet nagelaten sterk in te spelen op Udemans en

vormen daarom een fragment van de verklarende achtergrond van de visie van de Nadere Reformatie op de Joden.

Veelvuldiger en ook uitgebreider komt de lezer met Israël en zijn toekomst in aanraking door middel van de vertalingen vanuit het Engels.

Allereerst is hier Perkins te noemen. Er komen drie passages in zijn geschriften voor waarin hij stelt dat de natie der Joden vóór het einde der wereld tot bekering zal komen, ook al weet hij niet wanneer en hoe, als ook niet hoeveel Joden het zal betreffen. Vooral van tijdsberekeringen wil hij niets weten. In dit kader is het kenmerkend voor hem dat hij de mening afwijst dat het wereldeinde vlak voor de deur staat. Deze afwijzing giet hij theologisch in de vorm van de tekenen die aan de wederkomst van Christus voorafgaan. Twee keer worden deze door hem aan de orde gesteld en in beide gevallen is het laatste teken de bekering der Joden, waarvan hij schrijft dat hij niet beter weet of deze moet nog plaatsvinden.

Voor hem is de Bijbelse fundering van de verwachte bekering van Israël vooral Romeinen 11, met daarnaast Galaten 3:8.

Zelf zwijgt hij over de bronnen waaruit hij put. Naar aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid is hij echter afhankelijk van Musculus, die in zijn dogmatisch hoofdwerk *Loci communes* twee typen tekenen onderscheidt: zij die lange tijd vóór de wederkomst en zij die vlak vóór de wederkomst geschieden, waarbij hij de bekering der Joden tot de laatste rekent. Dit geschrift is in het Engels vertaald en kent daarin twee edities: 1563, 1578.

De tweede man uit het Engelse taalgebied is de schot Cowper. Evenals voor Perkins is voor hem de toekomstige bekering der Joden een reden om de wederkomst van Christus niet in de nabije toekomst te verwachten. De twee passages in zijn werken die over deze zaak gaan, lijken erg veel op elkaar. Zestienhonderd jaar zijn de Joden in het verbond en de heidenen op enige uitzonderingen na ervan vervreemd geweest. Daarna zijn de heidenen zestienhonderd jaren in het verbond en de heidenen ervan vervreemd. Weliswaar zijn in die tijd verscheidenen van hen tot geloof gekomen, maar de bekering van Israël als natie staat nog uit. Cowper baseert zich Bijbels hierbij met name op Romeinen 11 en in mindere mate op Openbaring 7:4.

Hij ziet als de roeping van de christelijke Kerk in zijn tijd met betrekking tot de Joden:

- a. liefde
- b. medelijden
- c. voorbede.

Ook bij hem wordt niets duidelijk van de achtergrond van zijn visie op Israël. Zijn levensloop wijst uit dat hij gedurende anderhalf jaar de eerste beginselen der theologie bijgebracht krijgt van H. Broughton, die bekendheid geniet als theoloog en als rabbijns geleerde. Wat ligt er meer voor de hand dan te vermoeden dat deze opvallende en imponerende persoonlijkheid Cowper op dit punt diepgaand heeft gevormd?

Bij de derde figuur uit het Engelse taalgebied, Downname, komt een Joodse opvatting als antipapistisch argument naar voren en blijkt het dat Bellarminus van mening is dat de antichrist een Jood zal zijn en door zijn volksgenoten als Messias ontvangen zal worden als ook dat de weer lichamelijk verschijnende Henoeh en Elia zich tegen hem zullen stellen en de bekering der Joden zullen bewerkstelligen.

De vierde persoon in dit kader, Brightman, is de meest belangwekkende voor wat betreft zijn inzichten. Hij is de enige in deze studie die - op grond van vooral Daniël en Openbaring - de bekering van Israël concretiseert, periodiseert en enigermate historiseert. De Joden en hun bekering vormen één van de belangrijkste motieven, zo niet het hoofdmotief van zijn Openbaringverklaring. Teksten als Openbaring 1:17; 2:28; 4:7 en 10:7 brengt hij in direct verband met de toekomstige bekering van het oude bondswolk, terwijl hij Openbaring 7:14 uitsluitend laat slaan op de verdrukkingen der Joden in de geschiedenis.

Brightman onderscheidt een eerste en een tweede roeping der Joden. De eerste stelt hij, zich baserende op zijn uitleg van Daniël 12:11, omstreeks 1650. Kort daarvoor zal dan Rome als belangrijkste hinderpaal gevallen zijn. Op grond van Openbaring 16:12 ziet hij met de eerste roeping verbonden een terugkeer van het Joodse volk naar Jeruzalem, om in het oude land Christus oprecht en zuiver te aanbidden en te dienen. Met deze terugkeer verbindt hij oudtestamentische teksten als Jesaja 35:10 en 63:11.

Ook Openbaring 19 moet uitgelegd worden met het oog op de eerste bekering. De Kerk der heidenen zal na de val van Rome de Joden aansporen om het geloof in Christus te omhelzen. Het Joodse volk zal, bekeerd en terug in het land der belofte, zich verheugen met een onuitsprekelijke vreugde. In het Oude Testament ziet Brightman dit al in Jeremia 30:19 en 31:13 profeteerd.

Enige tijd na deze eerste bekering zullen in het oosten de Turken en in het westen het beest en de valse profeet alles op alles zetten om de waarheid uit te roeien, waarbij Brightman ook naar Daniël 11:44,45 en 12:1 als ook Ezechiël 38 en 39 verwijst. In deze tijd zal Christus Zichzelf openbaren als Overwinnaar, vgl. Jesaja 63. De periode hierna is er één van grote, heerlijke en ononderbroken triomf waarin ook de tweede en definitieve bekering (ook wel roeping of opstanding) der Joden zal plaatsvinden.

Brightman komt met een geheel eigen en nieuwe verklaring van Openbaring 20:11 e.v. De aldaar beschreven opstanding der doden ziet niet op de lichamelijke opstanding ten laatste dage, maar op de tweede en volledige bekering van de Joodse natie, waarbij hij als argumenten aanvoert: Openbaring 21, Romeinen 11:15, Jesaja 26:19, Ezechiël 37, Daniël 12:2,3 en Hosea 13:14. Hiermee samenhangend neemt zijn uitleg van Openbaring 21 zijn uitgangspunt geheel in het Joodse gedeelte van de toekomstige Kerk hier op aarde.

De opstanding der Joden impliceert niet dat God Zich van de heidenen zal afkeren, integendeel, er zal een zeer schoon bloeiende Kerk onder de heidenen wezen. Ook al houdt de tweede roeping de bekering van Israël als volk in, toch wil dit nog niet zeggen dat alle Joden hoofd voor hoofd tot het geloof in Christus zullen komen. Enigen van hen zullen verhard blijven.

In de bekering der Joden en in hun terugkeer tot Jeruzalem ligt een bepaalde volgorde. Het eerst zullen de oosterse en noordelijke Joden zich naar de Godsstad begeven. Dit zal geschieden bij de eerste bekering. Daarna zullen de zuidelijke Joden komen, waarna tenslotte de westerse Joden de rij zullen sluiten.

Daar de rechte christelijke godsdienst geen materiële tempel behoeft, zal deze ook niet in Jeruzalem weer opgebouwd worden.

In tegenstelling tot het verleden zullen de Joden geen reden meer hebben om mishandeling of onrecht van de kant der heidenen te duchten. Juist het tegenovergestelde zal waar zijn: de heidenen zullen het goede voor Israël zoeken.

Over de achtergrond van Brightmans visie is te zeggen dat H. Broughton hier een hele grote rol speelt.

De vierde man uit het Engelse taalgebied is Whitaker. Bij hem wordt de Joodse opvatting aangaande de apocriefe hoofdstukken van Daniël als een argument gehanteerd tegen de rooms-katholieke leer daaromtrent. Voorts kent hij het thema van de haat tegen de Joden, die wat betreft de Protestanten veroorzaakt wordt door het feit dat Mozes bij hen voor Christus moet wijken, maar die wat de Rooms-katholieken aangaat, vooral voortspruit uit de afgoden- en beeldendienst. Als deze weggedaan zouden worden, zouden de Joden zich bij de christelijke Kerk voegen en in grote menigten tot de schaapskooi van Christus komen.

Na het Franse en het Engelse taalgebied is in de derde plaats Duitsland te noemen. Het betreft de Romeinenverklaring van Paraeüs.

Bij Romeinen 9 stelt hij dat Israël verworpen is, maar dat er toch nog steeds een klein overblijfsel uit hen naar de verkiezing behouden wordt, waarbij hij zich ook op Jesaja 10:22 baseert. Is dus de verwerping van Israël in de periode van de Bijbelse tijd tot op het heden van Paraeüs niet volledig, in de toekomst, wanneer de Joden door de rijkdom der heidenen tot navolging verwekt zullen worden, zal vóór het einde der wereld de verharding ingewisseld worden voor de bekering, zodat zij in grote aantallen zullen komen tot het geloof in Christus. Het wanneer en het hoe zijn verborgenheden.

- Zijn voornaamste argument voor de verwachting van de bekering der Joden is Romeinen 11:26, waarbij hij onder Israël het Israëlitische volk verstaat. De uitdrukking geheel Israël wijst niet op iedere Jood afzonderlijk, maar op de massa van het volk.
- Een tweede bewijsplaats uit de Schrift voor de toekomstige bekering der Joden is voor hem Openbaring 7:4-8.
- Een geheel andersoortig argument is zijn beroep op de geschiedenis. Ondanks de vele verstrooiingen en onderdrukkingen die de Joden van het begin der wereld tot nu toe mee hebben moeten maken, zijn zij bewaard gebleven en ook in religieus opzicht afgezonderd gebleven van alle andere volkeren. Dit is een bijzonder werk van God en geeft ook ongetwijfeld te kennen dat dit volk in de toekomst zaligheid wacht.
- Een laatste grond voor zijn verwachting haalt hij uit de kerkvaders. De meesten van hen leren dat de Joden tot Christus bekeerd zullen worden wanneer de volheid der heidenen ingekomen zal zijn. Hij noemt Origenes, Chrysostomus, Hilarius, Augustinus, Ambrosius, Hieronymus als ook de middeleeuwse mysticus Dionysius de Kartuizer.

Ook Paraeüs kent het thema van de verhinderingen voor de bekering van Israël. Deze worden gevormd door de zonden en de bandeloosheid der christenen. Achtereenvolgens staat hij in dit kader stil bij de afgoderij en de beeldendienst der rooms-katholieke Kerk (naar welke Kerk de Joden het gehele christendom afmeten), bij in zwang zijnde zonden als onrecht, moord, diefstal enz., bij scheuringen en onenigheden binnen de christelijke religie, bij de uitsluiting van Joden van wettelijke contracten, bij het feit dat de christenen de Joden tot woekeraars maken, bij de onderdrukking der Joden door de christenen.

Paraeüs blijkt dus een open oog te hebben voor de maatschappelijke en economische misstanden in het christendom met betrekking tot de Joden, en niet alleen dit, maar hij

keurt deze ook scherp af. Toch komt het bij hem niet tot een positieve tolerantie. Zo verzet hij zich tegen toegeeflijkheid van de kant der christenen op het punt van de spijzen en de feestdagen der Joden.

Als positieve taken voor de christenen met het oog op de Joden ziet hij een godzalig leven, waardoor de zaligheid van Israël bevorderd zal worden, en het gebed voor het oude bondsvolk.

Achter de Israëlvisie van Paraeüs staan de figuren van M. Bucer en P. Martyr.

Wanneer de drie lijnen tegen elkaar afgewogen worden, blijkt de Engels-Schotse lijn de zwaarste te zijn. Zij overheerst de andere op alle fronten: qua aantal auteurs, geschriften, edities en qua inhoudelijke vulling. Het ene geschrift dat zich op de Duitse lijn bevindt, neemt in de onderhavige periode een zo belangrijke theologische plaats in en is zo uitvoerig in zowel de argumentatie voor de visie dat Israël in de toekomst tot bekering zal komen als het aanwijzen van een verantwoordelijke houding der christenen ten opzichte van de Joden voor het toenmalige heden, dat het gevoeglijk in belangrijkheid volgt op de geschriften uit het Engelse taalgebied. Rest dan de Franstalige geschriften. Van deze lijn geldt echter wel dat de uitgeoefende invloed voor wat Taffins Openbaringcommentaar betreft, aantoonbaarder is dan die van Paraeüs' Romeinenverklaring.

Een laatste en zeer belangrijke constatering in deze samenvatting betreft de aard van de vertaalde werken waarin de Joden ter sprake komen. De desbetreffende geschriften van J. Taffin Sr., Du Moulin, Perkins, Cowper, Brightman en Paraeüs zijn alle min of meer piëtistisch van aard. Inbreuken op deze regel vormen de antipapistische pennenvruchten van Downname en Whitaker, die echter in het onderhavige verband weinig gewicht in de schaal leggen. De ene serieuze uitzondering is de Openbaringverklaring van J. Taffin jr. De conclusie hieruit is dat de belangstelling voor de Joden en de levende verwachting van hun toekomstige bekering typerend voor het (internationale) Piëtisme zijn, ook al vormen zij niet hun exclusief prerogatief.

Bij Paraeüs is het in dit opzicht doorslaggevend dat hij herhaaldelijk ingaat tegen hypocrieten, naamchristendom en schijn der Godzaligheid. Hij is ook de enige van de behandelde buitenlandse auteurs die het thema van de belemmering van de bekering der Joden op nadere-reformatorische wijze verwerkt, d.w.z. dat hij de heersende zonden van de gereformeerde christenen als de belemmering aanwijst

D. KERKELIJKE UITSPRAKEN

I. GRONINGEN

In de acta van de provinciale synode van Groningen van 4-8 mei 1612 te Appingedam, valt te lezen:

Wert ock geklaget aver einen jöden; bij den Dam wanende, die unbehoerlicke woker driven solle.

Res. synodus, dat men vor guidt ijnsehe, dat die christliche avericheit vormahnet werde, dat sie uth liefde jegen haren underdahnen die jöden mith háren unbehorlichen wokerende wolden uth hare jurisdictien uthholden.

Opmerkelijk is het dat de Joden hier geïdentificeerd worden met onbehoorlijke woeker. Er spreekt uit dit citaat een negatieve instelling t.o.v. de Joden.

II. ZEELAND

Op de provinciale synode van Zeeland gehouden te Zierikzee van 9-13 oktober 1618, wordt als derde gravamen voor de a.s. nationale synode vastgesteld:

Men sal insgelycx aenhouden by den synodum nationael, datter ordre werde versocht by de Ho. Mo. heeren Staten Generael tegens de ongeloofige Jooden, die in dese provincien beginnen te nestelen, ten eynde zy de onwetende christenen nijet en vervoeren van den eenigen salichmaecker Christo- tot hare grouwelijcke ongelovicheijt, gelijk somtyts exempelen daervan zijn gebleecken. Men zal oock voor-slaen bequame middelen om deselve Jooden mettertijt te brengen tottet christengeloove volgens de belofte des apostels, Rom. 11.

Ook hier is sprake van een negatieve houding t.o.v. het oude Bondsvolk, maar nu is deze religieus bepaald. Bovendien blijkt hier de zorg voor de bekering der Joden, met verwijzing naar Romeinen 11.

Voor de achtergrond van het laatste is het leerzaam te weten dat Udemans deel uitmaakt van deze provinciale synode, en nog wel als assessor. Toch moet de directe reden voor de opname van de zorg voor de bekering der Joden in de synodale acta in een andere richting gezocht worden. Met het oog op deze provinciale synode heeft de *classis Walcheren* namelijk op 4 oktober van hetzelfde jaar het volgende gravamen geformuleerd:

de Synodus zal gebeden wezen te letten op eene gevoegelijcke ordre, en trouwe dienaren des Woorts en leeraers te sende naar Oost-Indië en elders onder de heydenen, en bedencken, hoe men de Joden bequamelijkst tot de kennisse Christi bevorderen.

Van deze classis maakt Willem Teellinck deel uit!

III. SYNODE VAN DORDRECHT

In de 177ste zitting van de synode van Dordrecht wordt als tastbaar resultaat van het eerder vermelde gravamen van de provinciale synode van Zeeland het volgende geformuleerd om aan de Staten-Generaal voorgelegd te worden:

Ende dat met een oock geleth moghe worden op de Godslasteringen der Joden onder ons woonende, ende op degene die van deselve verleydt zijnde van de Christelycke Religie tot het Jodendom affvallen.

Opmerkelijk is het dat er met geen woord meer gerept wordt over de in het gravamen verwoorde zorg voor de bekering der Joden. Blijkbaar ligt dit buiten het gezichtsveld van de deelnemers aan de synode van Dordrecht.

IV. ZUID-HOLLAND

In 1622 wordt de provinciale synode van Zuid-Holland van 5-9 juni in Gorinchem gehouden. Er komt daar dit gravamen op tafel:

Naerdien den laster ende gruwel der Jooden seer groot ende soodanigh bij alle Christenen bekend is, dat se met alle middelen behooren tegengestaen ende soo veel doenlijck geweert te werden, off men niet dient met den eersten de Ed. Mo. Heeren Staten van Hollant ende Westvrieslant ernstelijck te versoecken, ende aen te houden, dat de Jooden haere synagogische vergaederingen mochten verbooden werden, alsoo in deselve de voorn. gruwelen ende lasteringen van haer voornamentlijck gepleeght werden.

Dit gravamen heeft artikel 20 tot gevolg:

Aengaende het weeren van de Jodische Synagogen heeft de Synodus geresolveert, dat de gedeputeerden haer wel sullen informeren op alle de grouwelicke blasphemien ende schandaleuse feyten, die de Joden bedrijven, soo buyten als binnen hare Synagogen ende haer voegende bij de E. broeders, de gedeputeerden van Noorthollandt, deselve naecktelick demonstreeren aen de Ed. Mog. Heeren Staeten, ten eynde daerinne mogen werden versien naerbehoren.

Op de volgende synode, gehouden van 4-12 juli 1623 te Brielle, komt men er in artikel 15 als volgt op terug:

Van het weeren der Jootscher synagogen, van wegen hare grouwelijcke blasphemien ende schandelijcke feyten, rapporteren die gedeputeerde dat sij soodanige in Suythollant niet hebben connen vinden, doch dat de broederen gedeputeerden van Noorthollant haer hierop sullen gelieven te informeren, ende sulx bevonden sijnde als men praesumeert, dat dan volgens die last in voorgaende Synodo, Art. 20, sulx Hare Ed. Mog. sal geremonstreert worden ten eynde daerin versien mochte werden na behooren.

Het lijkt veel op het proces van Christus voor het Sanhedrin als er in de acta van de volgende synode, gehouden van 2-20 juli 1624 te 's-Gravenhage, te lezen valt in artikel 15:

De gedeputeerden deses Synodi Art. 15 Synodi Brilanae verclaert hebbende, dat se in Zuythollant niet hebben connen vinden soodanige exempelen van blasphemie ende schandaleuse feyten, dewelcke mochten dienen tot weringe der Jootscher Synagogen, verslaren nu tegenwoordich seeckerlijck vernomen te hebben dat twee Portegese dochteren binnen Rotterdam woonende, ende nu de kercke frequenterende, hadden vertelt, dat hare vrunden Joden sijnde ende in den Hage residerende, gewent sijn alle dage tot drye verscheyden reysen toe Christum te vloucken, ende de gedeputeerden van Noorthollant verclaerden dat int noortquartier des aengaende vrij wat te vinden sij, alsdat de Joden haer seer familiaer maken met de Christenen, ende onder andre

oock met de lantlieden, daer se onder deksel van casen op hare wijze te maken, dickwils ten huysen comen ende bij die occasie de lieden soucken te verleyden, gelijk se alrede eenige verleyt hebben, hetwelcke sij mede doen aen hare dienstmaegden, van Christen ouders geboren sijnde; dat se oock met de Christenen in den echte vergaderen ende in somma bij alle gelegentheit soucken de Christenen afvallich te maken, ende Christum te lochenen; werdt derhalven goet gevonden dat de gedeputeerden deses Synodi, naedat de Synodus van Noorthollant sal gehouden sijn - om aldaer ende middeler tijt meer ende claerder exempelen te beramen, - sullen met eene remonstrantie aen de Ed. Mog. Heeren Staten versoecken, dat de vryheyt der Joden mach ingetogen ende gelimiteert werden, volgens het gebruyck van andre landen, daer henlieden toegelaten werdt te resideren.

Na lang zoeken heeft men eindelijk een stok gevonden! Zo ergens, dan blijkt hier wel de negatieve instelling van de kerkelijke organen en dus van de Gereformeerden in het algemeen t.o.v. het Joodse volk.

SAMENVATTING

De (weinig) kerkelijke uitspraken over de Joden uit deze tijd zijn negatief gevuld. Het verst gaat het verzoek aan de overheid om de Joden geheel te weren, waarbij de woeker, waarmede zij geïdentificeerd worden, als maatschappelijk en economisch argument gehanteerd wordt. Dit komt één keer voor.

In de andere gevallen is het godsdienstig motief reden om de overheid te verzoeken op te treden tegen de Joden. Zij worden ervan beschuldigd bekeerlingen onder de christenen te maken en zich te bezondigen aan godslasterlijke praktijken. Als deze beschuldigingen echter hard gemaakt moeten worden, weet men aanvankelijk geen concrete voorbeelden te noemen en komt men in tweede instantie met algemene vaagheden aan. Toch verhindert dit niet dat men de overheid benadert met het verzoek om beperking van de vrijheid der Joden in het algemeen, waarbij men naar de praktijk in andere landen verwijst, en om sluiting en wering van de synagogen in het bijzonder. Te midden van al deze negatieve geluiden valt één positieve klank op: *de begeerte om de Joden te brengen tot de kennis van Christus.*

De synode van Dordrecht, die dit als gravamen ontvangen heeft, werkt het echter zonder meer onder de tafel. Zo vindt dit loffelijk initiatief een roemloos en voortijdig einde.

Het is veelzeggend dat dit voorstel via de provinciale synode van Zeeland afkomstig is van de classis Walcheren. Gebieden waar de Nadere Reformatie haar triomfen viert en waar Willem en Eeuwout Teellinck als ook Udemans wonen en werken.

VERWERKING

1. CHILIASME?

Brienen schrijft dat Udemans en W. Teellinck een visie op Israël hebben dat onderdeel is van hun chiliastisch standpunt. Hoewel hij nalaat aan te geven wat hij precies hieronder verstaat, vormt deze stelling toch een goed uitgangspunt voor de verwerking van het hier gebodene, waarvan benadrukt moet worden dat het uitsluitend het eerste kwart der zeventiende eeuw aangaat.

De uitspraken over de toekomst van Israël vormen zowel bij de mannen van de Nadere Reformatie als bij de andere behandelde een integrerend bestanddeel van hun toekomstverwachting in het algemeen. Welke aard heeft deze toekomstvisie? Is zij inderdaad chiliastisch, of niet? Welke taal spreken de feiten?

Volgens W. Teellinck zullen in de (nabije) toekomst de val van Rome en de daarmee ingezette verdwijning van de afgoderij uit het christendom een feit worden, waarop een tijd zal volgen waarin de christenen veel geruster en heerlijker op aarde zullen leven dan tevoren. Deze uitlating getuigt van een positieve verwachting voor de toekomst van de Kerk, maar is overigens veel te algemeen om er het etiket chiliastisch op te plakken.

Toch is er één gegeven bij hem dat er op wijst dat hij als het ware een stapje in de richting van het Chiliasme doet. De heerlijke toekomst der christenen verbindt hij met Openbaring 21. In dit hoofdstuk ziet hij een aardse toekomst beschreven, terwijl de normaal-gereformeerde opvatting is dat dit Schriftgedeelte handelt over de eeuwige toekomst na de wederkomst van Christus en het laatste oordeel. Doet dit aspect chiliastisch aan, voor het overige is Teellincks visie vrij van elk chiliastisch thema.

Udemans volgt Taffin- jr. in diens toekomstverwachting of is het althans in dezen met hem eens. Ook hier is sprake van een positieve toekomstverwachting. Zelfs één waarbij het duizendjarig rijk een rol speelt. Na de ondergang van Rome en de paus zal het duizendjarig rijk aanvangen en zullen de heidenen van de nieuwe wereld tot bekering komen, gevolgd door de Joden en door gelijktijdig nog veel meer heidenen. Nadrukkelijk wordt echter de opvatting der Chiliasten over het duizendjarig rijk afgewezen als zijnde aards en vleselijk. Udemans heeft dus een visie op de toekomst die gespeend is van elk chiliastisch spoor.

Wanneer Eeuwout Teellinck zelf erkent dat hij voor wat zijn toekomstvisie betreft geheel afhankelijk is van de chiliast! Brightman, dan schijnt in zijn geval Brienen met zijn bovenstaande bewering het gelijk aan zijn kant te hebben. Meer dan schijn is het echter niet.

E. Teellinck verwacht voor de (naaste) toekomst de ondergang van de rooms-katholieke Kerk en van het Turkse rijk en de daaruit voortvloeiende bekering der Joden, zonder ook maar één uitlating te doen die naar Chiliasme zweemt. Hij volgt Brightman wel in heel wat concrete voorspellingen betreffende de toekomst en

aangaande het Joodse volk, maar neemt diens Chiliasme bewust niet over. Hij vormt zo een sterk argument voor Brienens indruk dat, ook al is er betreffende de visie op Israël parallellie en beïnvloeding tussen Puritanisme en Nadere Reformatie, er binnen het Puritanisme veel concreter invulling en uitwerking van de grote chiliastische lijnen plaatsvindt dan onder de Nederlandse theologen.

Men zou dit misverstaan als men meent dat het door Brienens uitgesproken vermoeden in mindering komt op de betekenis en de omvang van de door het Puritanisme uitgeoefende invloed. Scherp geformuleerd ligt de zaak als volgt: E. Teellinck is terzake van zijn toekomstvisie geheel afhankelijk van Brightman, maar niet van Brightmans gehele beschouwing in dezen; diens chiliastische opvatting mist hij volledig.

De conclusie uit het voorgaande is, dat Brienens stelling dat Udemans en W. Teellinck een visie op Israël hebben die onderdeel is van hun chiliastisch standpunt, niet juist is. *De visie op de toekomst van het Joodse volk is in de begintijd van de Nadere Reformatie ingebed in een toekomstverwachting die niet chiliastisch, maar apocalyptisch van aard is, d.w.z. ontleend aan het laatste Bijbelboek.*

Naar de mening van schrijver dezes slaat Tukker de spijker op zijn kop als hij stelt dat het Chiliasme in gereformeerd verband in de zestiende en zeventiende eeuw een uitvloeisel van en voor sommigen een oplossing voor het probleem van de verhouding van Kerk en staat is. Waar de kaars van het levend ideaal van de theocratie opbrandt, ontstaat het kaarsvet van de chiliastische gedachtegang.

In het licht van deze dogmenhistorische wetmatigheid is het te verwachten dat de tweede periode van de Nadere Reformatie, die gekenmerkt wordt door ontgoocheling en onzekerheid vanwege het uitblijven van de verwezenlijking der beoogde idealen (zeker ook op het terrein van de relatie Kerkstaat), een sterk chiliastisch gekleurde toekomstverwachting openbaart. Deze tweede periode loopt van 1650/1670±17203. Inderdaad blijken vertegenwoordigers van genoemde beweging in deze tijd in mindere of meerdere mate een chiliastisch standpunt aan te hangen.

In de eerste periode van de Nadere Reformatie zijn haar representanten vervuld met het élan om middels de profetische bediening van het Woord de overheid te brengen tot een schriftuurlijke politiek. Zij zijn direct gericht op een algemene reformatie van de gehele werkelijkheid om hen heen, ook en niet in de minste plaats van het politieke leven. Op deze wijze willen zij het theocratisch ideaal, dat zij als calvinistisch erfgoed hoog in het vaandel geschreven hebben staan, naderbij brengen en concreet gestalte geven. Zo ontbreekt in de begintijd der Nadere Reformatie de voorwaarde voor het Chiliasme nog ten enenmale.

De man bij wie als enige in deze periode een kleine opening naar de kant van het Chiliasme te bespeuren is, W. Teellinck, is dezelfde die met profetisch vuur de protestantse vorsten en overheden oproept het gewillig middel in Gods hand te zijn om de definitieve val van Rome te bewerkstelligen. Hier blijkt nog niets van een teleurgestelde houding, waarbij de (christelijke) overheden afgeschreven worden als middelen om te komen tot de zo gewenste Godsregering. Het omgekeerde is waar.

Een chiliastische eschatologie bij de eerste mannen van de Nadere Reformatie is voorts ook daarom zo onwerkelijk omdat zij een breuk betekent met de toenmalige traditie. De weerslag van dat wat de Wederdopers in de dertiger jaren van de zestiende eeuw van Munster gemaakt hebben, resulteert bij o.a. de gereformeerde reformatoren

in een sterk anti-chiliastische inslag en opstelling. Duidelijk zichtbaar is dit bij Bibliander, Bullinger en Calvijn. Bij laatstgenoemde is zijn anti-chiliastische instelling er de oorzaak van dat de toekomstige bekering van Israël, die door hem krachtens zijn eerlijke exegese van de Schrift wel geleerd wordt, slechts een onduidelijke en vage inhoud en rol toebedeeld krijgt.

Het is in de lijn van de anti-chiliastische gerichtheid van de gereformeerd reformatorische traditie dat de gewone Nederlandse Calvinisten in het eerste kwart van de zeventiende eeuw in hun pennenvruchten stilzwijgend aan de bekering der Joden voorbijgaan. Gedachtig aan Calvijn zelf mag men er mee rekenen dat zij niet onbekend zijn met de gedachte van een toekomstige bekering der Joden en dat zij er ten dele wellicht niet onsympathiek tegenover staan, maar een levende verwachting is het allerminst bij hen.

Hoe is het nu te verklaren dat in de Nadere Reformatie dit thema wel leeft? Deze vraag kan gevoeglijk uitgebreid worden tot het internationale Piëtisme, waarvan - zoals gebleken is - dit onderwerp eveneens één van de typerende eigenschappen vormt. Hoe komt het dat het Piëtisme in tegenstelling tot het gewone Calvinisme een levende belangstelling voor het onderhavige motief aan de dag legt?

Het belangrijkste argument voor de Piëtisten blijkt weerkerend de Heilige Schrift te zijn. De hoofdrol hierbij is weggelegd voor Romeinen 11, terwijl ook Openbaring, oudtestamentische profetieën en Hooglied van belang zijn.

Toch is het niet het Schriftgeloof op zich dat hier de scheidslijn trekt, als wel een bepaald aspect ervan, dat aangeduid zou kunnen worden met actualiserend Schriftgeloof. In de eigentijdse (wereld-)geschiedenis ziet men de vervulling van de Bijbelse profetieën aangaande de toekomst. Vanuit deze visie nu gaan de Piëtisten de loop der geschiedenis gebruiken als een sleutel tot het verstaan van de Schrift. De Reformatie (soms gecombineerd met de ontdekking van Amerika) wordt zo het begin van de verwerkelijking van Gods beloften in Zijn Woord verrat omtrent de eindtijd.

Er ontstaat een eschatologische, apocalyptische stemming, waardoor automatisch alle onderdelen van de desbetreffende schriftuurlijke profetieën, ook de bekering van Israël, op de voorgrond gaan treden en voorwerp van bijzondere aandacht worden.

Bij de calvinistische Piëtisten is dit actualiserend Schriftgeloof zo sterk dat het - in tegenstelling tot bij de gewone Gereformeerden - de anti-chiliastische trekken steeds meer verdringt. Hier ligt de verklaring voor het gegeven dat de man die van de drie behandelde vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie ver- en veruit het minst schrijft, E. Teellinck, toch relatief het meest en uitgebreidst handelt over de toekomstige bekering der Joden. Zijn geschriften zijn namelijk vrijwel alle op de kerkelijke en politieke ontwikkelingen van zijn dagen betrokken. Bij zijn broeder W. Teellinck gaat dit nog voor verscheidene traktaten op, terwijl het bij Udemans voor zo goed als geen enkel geschrift geldt. Het onderhavige thema komt er dan ook bij Udemans het karigst af.

In het geheel van de Nadere Reformatie is er een ontwikkeling in de verdringing van het anti-chiliasme merkbaar. De mannen van de beginperiode uiten bewust en zonder schroom hun verwachting voor het Joodse volk, maar nog in het kader van een apocalyptische eschatologie. In de tweede periode wordt de anti-chiliastische instelling door het actualiserend Schriftgeloof echter zelfs overwonnen en weggevaagd. De bepalende actualiteit is dan enerzijds nog dezelfde als van voorheen, n.l. de afbraak van de macht van de paus en het ingaan van de volheid der heidenen, maar anderzijds komt er nog een negatieve actualiteit bij, n.l. dat de hinderpalen voor

de roeping van het oude bondsvolk niet opgeruimd worden. De protestantse overheden spannen niet samen om de paus en de rooms-katholieke Kerk te verdelgen en - vooral!- de gereformeerde christenen blijven onwillig om in alle Godzaligheid en zuiverheid des levens te handelen en te wandelen.

2. DOGMENHISTORISCHE LIJNEN

Gezien de geestelijke ontwikkelijking en blijvende gerichtheid van W. Teellinck ligt het voor de hand de achtergrond van zijn toekomstvisie voor Israël in het Engelse piëtistische Puritanisme te zoeken, te meer daar deze in het Nederlandse Calvinisme ontbreekt of althans niet levend en krachtig aanwezig is. Twee gegevens ondersteunen dit. Allereerst blijkt zijn aardse opvatting van Openbaring 21 alleen door Brightman gedeeld te worden. In de tweede plaats spreekt zijn in theologisch opzicht geheel van hem afhankelijke broer Eeuwout uit dat hij zijn desbetreffende visie ontleent aan Brightman.

In het geval van Udemans vertonen de feiten een gedifferentieerder beeld. Enerzijds put ook hij uit de bron van het Puritanisme, anderzijds is hij afhankelijk van de Franse calvinist J. Taffin jr.

Dit beeld van sterk overheersende invloed vanuit het Puritanisme en van enige invloed vanuit het Franstalig Calvinisme wordt door het overzicht van de vertalingen uit de onderhavige periode bevestigd. Voorts wordt daardoor nog een aanvulling gegeven: de invloed van de Romeinenverklaring van de Duitser Paraeus.

De Puritein die in dezen bepalend is voor de kijk van de twee Teellincks is Brightman. Zijn Openbaringcommentaar is de belangrijkste bron van de toekomstverwachting voor Israël van de Nadere Reformatie in het eerste kwart van de zeventiende eeuw. Brightman wordt op zijn beurt beïnvloed door H. Broughton. Achter laatstgenoemde staat de figuur van P. Martyr.

Er kan gesteld worden dat het Puritanisme in het algemeen in dezen de invloed van Martyr ondergaat. Zijn naam is dan verbonden met die van M. Bucer. Beiden worden in 1548 door aartsbisschop Cranmer naar Engeland gehaald om een professoraat te bekleden: Bucer in Cambridge en Martyr in Oxford. Hun beider exegetische van Romeinen 11, waarvan de toekomstige bekering van Israël een onderdeel vormt, werkt vormend op de puriteinse traditie. Toch overtreft in dit opzicht de betekenis van Martyr ver die van Bucer. Het is namelijk Martyrs Romeinenverklaring die in 1568 in het Engels vertaald wordt'.

De vertaalde geschriften in het Nederlands laten zien dat niet alleen Brightman maar ook Perkins en Cowper in de lijn van vooral Martyr en ook Bucer staan. Bij Cowper kan redelijkerwijs verondersteld worden dat de invloed via Broughton loopt, zoals dat eveneens bij Brightman het geval is. Bij Broughton ontwikkelt de gedachte van de bekering der Joden zich tot een grootse doelstelling, die met alle ijver nagestreefd en gepropageerd wordt'. In het geval van Perkins blijkt dat ook Musculus van belang is. Deze is wellicht echter in dezen ook afhankelijk van Bucer.

Zonder dat de auteur dezes in de positie verkeert om één en ander diepgaand te onderzoeken, wil hij - heel voorzichtig - op de mogelijkheid wijzen dat de inzichten van Bibliander mede bepalend zijn voor de puriteinse visie. Bibliander is in Zürich de voorganger van Martyr en kent heel uitdrukkelijk de verwachting dat het oude Bondsvolk tot kennis van Christus zal komen. Zijn ideeën in dezen zijn zo uitvoerig

en diepgaand dat hij zelfs de wederoprichting van Jeruzalem leert. Is hier de oorsprong van Brightmans inzichten te vinden? De overeenkomst is in elk geval frappant. Bovendien kent Brightman het werk van Bibliander.

Achter de toekomstgedachten van Udemans staat gedeeltelijk de Franse calvinist J. Taffin jr. De vertalingen wijzen uit dat ook J. Taffin Sr. en P. du Moulin verwachting voor Israël koesteren. Concrete gegevens over de herkomst van deze Franse verwachting ontbreken, maar het is aannemelijk in de eerste plaats aan Calvijn en Beza (bij wie Martyr en Bucer ook op de achtergrond staan), in de tweede plaats aan Martyr en Bucer te denken, terwijl het in de derde plaats lang niet onmogelijk is dat bij J. Taffin jr. en P. du Moulin puriteinse invloed een rol speelt.

Rest nog Paraeüs, wiens invloedrijke Romeinencommentaar in het Nederlands vertaald wordt en hier het zijne ertoe bijdraagt dat de bekering van het Joodse volk een vertrouwde gedachte gaat worden. Ook achter hem staat het duo Martyr en Bucer. Hoe de lijn van de Reformatie af verder het verleden in loopt, is onduidelijk. Nader onderzoek is op dit punt dringend gewenst. Dan ook is een antwoord te geven op de mogelijke en zinnige vraag of de Israëlverwachting niet een typisch product van de in alle opzichten zo veelbewogen zestiende eeuw is. Het resultaat van deze studie doet sterk in deze richting denken.

Maar hoe het ook zij, er zijn raakvlakken met het verleden. Paraeüs geeft ze in zijn werk aan. Wat de Middeleeuwen betreft, kan gewezen worden op de mysticus Dionysius de Kartuiser. Maar met name in de tijd van de *patres* is de gedachte dat de Joden tot Christus bekeerd zullen worden wanneer de volheid der heidenen ingekomen zal zijn, wijd verbreid. Hier passen namen als Origenes, Chrysostomus, Hilarius, Augustinus, Ambrosius en Hieronymus.

De reconstructie geeft het volgende beeld te zien.

Schier alle kerkvaders zijn in mindere of meerdere mate vertrouwd met de idee van de bekering van Israël. De uitwerking hiervan is zeker in de Reformatietijd, maar ook in de tijd daarna niet te onderschatten. Calvijn kent het thema wel, maar marginaal. Dit is te wijten aan zijn anti-chiliasme. Het Calvinisme is hierdoor lange tijd, zo niet blijvend bepaald. Toch komt er ook binnen het Calvinisme soms meer aandacht voor deze materie. Hiervoor zijn Martyr, Bucer en misschien Bibliander verantwoordelijk. Hun invloed is merkbaar in het Franse Calvinisme, bij Musculus en Paraeüs, maar is het grootst in Engeland, met als gevolg dat de toekomstige bekering van Israël een steeds grotere plaats gaat krijgen in de gedachtewereld der Puriteinen. Bij Broughton ontwikkelt het thema zich tot een bezielend ideaal. De nagalm hiervan is te signaleren bij Cowper, terwijl de brandende toorts overgenomen wordt door Brightman. Diens Openbaringverklaring stempelt grotendeels de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie, waardoor er ook binnen deze beweging behoorlijke aandacht voor het onderhavige thema te bespeuren is, in tegenstelling tot het gewone gereformeerde Protestantisme in Nederland. Ook van elders wordt dit gestimuleerd. Udemans ondergaat in dezen ook de invloed van J. Taffin jr. Dit alles wordt versterkt door de steeds toenemende stroom van vertalingen van puriteinse geschriften en door Paraeüs' Romeinencommentaar.

De verdere ontwikkeling van deze lijnen tijdens het tweede kwart van de zeventiende eeuw is een verhaal apart en vergt nog meer tijd en moeite van de onderzoeker dan het

eerste kwart schrijver dezes gekost heeft. De interessante ontdekkingen zullen de moeite echter dubbel belonen.

Brienen ziet een viertal oorzaken voor de aandacht van de Nadere Reformatie voor Israël. Naast het staan in de reformatorische traditie en het contact met het Puritanisme signaleert hij de toename van immigratie van de Joden en de (her)waardering van het Oude Testament. De bronnen van de Nadere Reformatie uit het eerste kwart der zeventiende eeuw tonen aan dat de twee laatstgenoemde oorzaken in die tijd (nog) niet meespelen.

3. ISRAËLVERWACHTING

De toekomstige erkenning van Christus door het Joodse volk vormt in de beginperiode van de Nadere Reformatie niet een afzonderlijk motief, maar is ingebed in een bredere toekomstverwachting. Aan de bekering van Israël zullen voorafgaande vernietiging van Rome, van de paus en van de rooms-katholieke Kerk enerzijds en van het Turkse rijk anderzijds, alsmede het ingaan van de volheid der heidenen. Vaak wordt deze kwestie ook van een andere kant benaderd en spreekt men over de verhinderingen en beletselen van de bekering der Joden. Als de allergrootste geldt de uiterlijke afgodendienst in de Rooms-katholieke Kerk. W. Teellinck kent nog een tweede belemmering, welke ook bij Paraeüs voorkomt, n.l. de heersende zonden bij de Protestanten.

Udemans laat zich niet uit over de tijd waarin de bekering zal plaatsvinden, maar voor de beide Teellincks ligt deze in de nabije toekomst. E. Teellinck sluit zich aan bij Brightman, die meent dat zij in ieder geval nog in de zeventiende eeuw door God gewerkt zal worden. Voor W. Teellinck is de aanstaande bekering van Israël reden voor zijn overtuiging dat God hen die de reformatie des levens najagen, vast en zeker zal helpen en zegenen.

Over de wijze waarop Israël tot de kennis van Christus zal komen en over de vraag of de bekering te maken zal hebben met een terugkeer naar Palestina en naar Jeruzalem, wordt met geen woord gerept. Inhoudelijk krijgt het thema dus geen vulling. Dit geeft aan dat het onderhavige thema niet een afzonderlijk motief vormt. Hier treft Brienen de roos met zijn indruk dat er onder de Nederlandse theologen aan dit thema veel minder concrete invulling gegeven wordt dan binnen het Puritanisme, ook al moet hier relativerend aan toegevoegd worden dat mannen als Perkins en Cowper in de verste verte niet Brightman zijn.

Heel vaak komt het onderwerp ter sprake in een antipapistisch kader; één keer in een polemisch geschrift tegen de Wederdopers. Alleen W. Teellinck legt een verbinding met het programma van de Nadere Reformatie.

De Bijbelse fundering van de Israëlverwachting wordt gevonden in Romeinen 11, Openbaring, Hooglied, Daniël en in afzonderlijke teksten als Jesaja 40:2; Jeremia 50:4; Hosea 2:22 en 3:5.

Tukker beweert dat het Calvinisme in de Gouden Eeuw op het vasteland het denken en het theologiseren der Joden serieus neemt en dat de Joden in zijn toekomstverwachting een min of meer eigen plaats innemen. Dit moge van toepassing zijn op een latere periode van de zeventiende eeuw, voor het eerste kwart gaat het beslist niet op. Deze negatieve constatering geldt allereerst de eigen plaats van de Joden in de toekomstverwachting, maar eveneens het serieus nemen van het theologiseren der Joden.

4. EIGENTIJDSE JODEN

De Gereformeerden in het algemeen hebben een puur negatieve kijk op de te midden van hen wonende en werkende kinderen Abrahams. Dat het enige geschrift van gereformeerde signatuur dat zich met de Joden bezighoudt, *Historie Der Joden*, van de hand van A. Costerus, een fel anti-Joods karakter draagt, is alleszeggend. Volgens Costerus leggen de Joden het nergens anders op toe dan om de christenen te bedriegen. Zij zijn dus in 't geheel niet te vertrouwen.

De kerkelijke uitspraken doen hier al niet voor onder. De Joden worden hierin geïdentificeerd met woeker. Zij worden ervan beschuldigd dat zij in en buiten de synagoge gruwelijke en Godslasterlijke dingen doen en dat zij christenen proberen afvallig te maken.

Deze puur negatieve kijk uit zich in een voluit negatieve houding ten opzichte van het oude bondsvolk. Zowel Costerus als de kerkelijke uitspraken verzetten zich met hand en tand tegen de toelating en bouw van synagogen. In één geval verzoekt de Kerk zelfs aan de overheid om de Joden geheel te weren, daarbij de woeker als argument gebruikende. In de meeste gevallen gaat de Kerk echter niet zo ver, maar dringt zij wel aan op beperking van de vrijheid die de kinderen Abrahams in Nederland hebben, hierbij verwijzende naar de praktijk in andere landen. Kortom, als de Kerk zich met betrekking tot het bondsvolk tot de overheid richt, is dit op één uitzondering na altijd met het verzoek dat er tegen hen opgetreden wordt.

Het is een kenmerk van de Nadere Reformatie dat zij in dezen verschilt met de Gereformeerden in het algemeen. Zij gaat met hen mee zolang als het religieuze zaken betreft, hoewel extremeiten bewust vermeden worden. Op het punt van de godsdienst zijn de uitlatingen meestal negatief geladen. De uitzonderingen die er zijn, komen veelbetekenderwijze alleen in antipapistisch verband voor. De houding van de Nadere Reformatie ten opzichte van de Joden is eveneens wat hun godsdienst betreft negatief. Als de provinciale synode van Zeeland met het oog op de komende nationale synode een gravamen opstelt waarin op maatregelen tegen de kinderen Abrahams aangedrongen wordt, dan is Udemans assessor. Gaat het echter over niet-religieuze zaken, dan is de negativiteit bij de Nadere Reformatie verdwenen, terwijl die bij de Gereformeerden in het algemeen blijft voortwoekeren. Er wordt met geen woord gerept over maatschappelijk en economisch wangedrag en er is geen passage te vinden waarin niet-religieus antisemitisme doorklinkt. Niet alleen halen de Teellincks en Udemans het niet in hun hoofd aan te dringen op verbanning of wering der Joden, maar zij onthouden zich ook geheel en al van het propageren van een onheus gedrag jegens Abrahams zaad.

De Nadere Reformatie gaat zelfs verder. Uitdrukkelijk keert zij zich tegen ieder mogelijke vorm en uiting van niet-religieus antisemitisme. Udemans bestraft die christenen die de Joden bespotten of hard bejegenen. E. Teellinck wijst het met alle verontwaardiging af dat veel christenen de Joden smaden, verachten en in het aangezicht spuwen. Dat hij hiervan letterlijk niets moet hebben, blijkt uit het feit dat hij deze christenen aanduidt als onchristelijke christenen. Antisemitisme doet een christen zijn christen-zijn verliezen!

Het bijzondere en hoogstaande van de positie der Nadere Reformatie in dezen komt nog duidelijker uit als die vergeleken wordt met die van Erasmus en van de Remonstranten. Bij hen staat de tolerantie hoog in het vaandel geschreven. Verzet tegen antisemitisme is een hieruit voortvloeiende zaak. Dit alles laat zich echter bij hen volkomen inpassen in hun gedachten over de verhouding staat-Kerk, terwijl

binnen de Nadere Reformatie dezelfde houding geconfronteerd wordt met een fervent theocratisch ideaal!

Waar komt het duidelijk stellingnemen tegen antisemitisme bij de Nadere Reformatie vandaan? De desbetreffende uitlatingen staan alle in het verband van de roeping van de christenheid om met alle mogelijke middelen te trachten de Joden te brengen tot de kennis van Christus. Op de achtergrond staat dus het leerstuk en de verwachting van de bekering der Joden.

Met deze constatering is direct de vraag beantwoord hoe het komt dat de Nadere Reformatie veel minder negatief is dan de gewone Gereformeerden, ja dat zij zelfs in tegenstelling tot hen anti-negatief is. Bij de Gereformeerden in het algemeen ontbreekt de Israëlverwachting of leeft zij niet.

Het is interessant om te zien hoe op dit punt de leer bepalend inwerkt op het leven. Deze inwerking geeft aan hoe levend en krachtig de Israëlverwachting in de Nadere Reformatie is.

De Israëlverwachting voert behalve tot een stellingname tegen niet-religieus antisemitisme ook tot een bepaling van de positieve roeping en taken van de christenen. Zij moeten zich metterdaad inzetten voor de verwerkelijking van de belofte Gods aangaande Zijn oud bondsvolk. Udemans en vooral E. Teellinck geven als reden hiervoor op dat de Joden in de tijd dat de christenen nog heidenen waren, met verlangen uitgezien hebben naar en zorg gedragen hebben voor de bekering der heidenen, waarbij verwezen wordt naar Hooglied 8:8; Jesaja 49:7 en 54:2, 3.

Het is alleen W. Teellinck die uitdrukkelijk tot deze inzet het opruimen van de hindernissen rekent. Er is de hindernis van de afgoderij in het christendom. Met het oog hierop roept hij alle christelijke overheden op om Rome en de paus ten val te brengen. In de tweede plaats is er de hindernis van de ongodzalige levenshandel en -wandel der gereformeerde christenen. Deze hindernis moet door het programma van de Nadere Reformatie genomen worden.

De drie behandelde vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie kennen allen de voorbede voor Israëls bekering. Tweemaal komt dit thema in gepubliceerde gebeden van W. Teellinck voor.

Udemans laat tot de christelijke inzet voor de bekering der Joden nog behoren dat Israëls verblindheid de christenen van harte leed is en dat zij de Joden vriendelijk onderrichten en goede voorbeelden geven.

In een geschrift van W. Teellinck komt het motief van de zending onder de vele in Brazilië aanwezige Joden naar voren.

Ook in deze bepaling van de positieve roeping van de christenen met betrekking tot de kinderen Abrahams onderscheidt de Nadere Reformatie zich van het algemeen gereformeerd gevoelen en inzicht.

Schrijnend wordt dit zichtbaar op de nationale synode van Dordrecht, als het desbetreffende gravamen van Zeeland, dat de enige provincie is waar in deze tijd de Nadere Reformatie triomfen viert, stilzwijgend onder de tafel gewerkt wordt.

Dit gravamen bewijst tevens dat de Teellincks en Udemans niet alleen op papier anderen aansporen zich in te zetten voor de bekering van Israël, maar dat zij deze inzet ook zelf trachten te bevorderen via de kerkelijke weg.

Men bedenke tenslotte dat veel van wat in het bovenstaande van de Nadere Reformatie geldt, ook van toepassing is op het internationale Piëtisme.

LITERATUURLIJST

Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620, J. Reitsma/S.D. van Veen, 8 dln., Groningen 1892-1899

Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland 1621-1700, W.P.C. Knuttel, 6 dln., 's-Gravenhage 1908-1916

Augustijn, C., Erasmus und die Juden, in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, N.S., dl. 60 (1980), pp. 22-38

Ball, B. W., *A Great Expectation* (Studies in the History of Christian Thought, dl. 12), Leiden 1975

Bauckham, R., *Tudor Apocalypse* (The Courtenay Library of Reformation Classics, dl. 8), [Appleford 1978]

Berg, J. van den, Joden en christenen in Nederland gedurende de zeventiende eeuw (Verkenning en bezinning, jg. 3, nr. 2), Kampen 1969

Brienen [I], T., De visie van de Gereformeerden op Israël, in *Wapenveld*, 1978, pp. 149-156

Brienen [II], T., Enige elementen van de visie van Abraham Hellenbroeck op Israël, in *Uw knecht hoort*, Amsterdam 1979, pp. 135-152

Brienen [III], T., De Nadere Reformatie en het Jodendom (Verkenning en bezinning, jg. 14, nr. 1), Kampen 1980

Brienen [IV], T., De Joden in de visie van de Nadere Reformatie, in **Documentatieblad Nadere Reformatie**, jg. 5 (1981), pp. 109-139

Buijs, C. J., *Israëls aanneming*, Bleiswijk 1974

A Short-Title Catalogue of Books Printed in England, Scotland, & beland and of English Books Printed Abroad 1475-1640, A. W. Pollard /G. R. Redgrave/ W. A. Jackson/F. S. Ferguson/K. F. Pantzer, tweede druk, dl. 2, London 1976

Dictionary of National Biography, L. Stephen/S. Lee, 63 dln., London 1885-1900

Eeghen, I. H. van, De Gereformeerde kerkeraad en de Joden te Amsterdam, in *Amstelodamum*, jg. 47 (1960), pp. 169-174

Eggermont, P. L., De werken van Jean Taffin Sr. (1529-1602) in de Nederlandse taal, al dan niet samen uitgegeven met een werkje van Jean de l'Espine, in *Documentatieblad Nadere Reformatie*, jg. 3 (1979), pp. 1-20

Engelberts, W. J. M., *Willem Teellinck*, Amsterdam 1898

Erichson, A., *Bibliographia Calviniana*, Berlin 1900

Firth, K.R., *The Apocalyptic Tradition in Reformation Britain 1530-1645* (Oxford Historical Monographs), Oxford 1979

Graafland [I], C., *Het vaste verbond*, Amsterdam 1978

Graafland [II] C., De toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie, in *Documentatieblad Nadere Reformatie*, jg. 3 (1979), pp. 65-95

Haar, J. van der, *From Abbadie to Young*, Veenendaal 1980

Hof [I], W. J. op 't, Willem Teellinck in het licht zijner geschriften (1J, in *Documentatieblad Nadere Reformatie*, jg. 1 (1977), pp. 3-14

- Hof [II], W. J. op 't, Willem Teellinck in het licht zijner geschriften (4J, in Documentatieblad Nadere Reformatie, jg. 1 (1977), pp. 105-114
- Hof [III], W. J. op 't, Willem Teellinck in het licht zijner geschriften (5J, in Documentatieblad Nadere Reformatie, jg. 2 (1978), pp. 1-11
- Hof [IV], W. J. op 't, Willem Teellinck in het licht zijner geschriften (6J, in Documentatieblad Nadere Reformatie, jg. 2 (1978), pp. 33-62
- Hof [V], W. J. op 't, Willem Teellinck in het licht zijner geschriften (7J, in Documentatieblad Nadere Reformatie, j.g. 2 (1978), pp. 65-88
- Jansen, H., Christelijke theologie na Auschwitz, dl. 1, derde druk, 's-Gravenhage [1982]
- Jaspers, G. J., Schets van Abraham Costerus' leven en werken, in Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, N. S., dl. 57 (1976/77), pp. 31-61
- Jong, J. A. de, As the Waters cover the Sea, Kampen 1970
- Kuyper, H. H., De Post-Acta, Amsterdam (1899)
- Linde [I], S. van der, Het opkomen en de eerste uitwerking van de zendingsgedachte binnen het Nederlandse gereformeerde protestantisme, in: S. van der Linde, Opgang en voortgang der Reformatie, Amsterdam 1976, pp. 201-216
- Linde [II], S. van der, Der reformierte "Pietismus" in den Niederlanden, in Pietismus und Reveil, J. van den Berg/J. P. van Dooren, Leiden 1978, pp. 102-117
- Meertens [I], P. J., Godefridus Comelisz Udemans, in Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, N. S., dl. 28 (1936), pp. 65-106
- Meertens [II], P. J., Eewoud Teellinck, de pamflettist van het Zeeuwse Piëtisme, in Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, N. S., dl. 28 (1936), pp. 212-235
- Meeuse, C. J., Enkele opmerkingen over het chiliasme en de Nadere Reformatie, in Documentatieblad Nadere Reformatie, jg. 6 (1982), pp. 5-15
- Murray, I. H., The Puritan Hope. [Edinburgh 1975]
- Nijenhuis, W., Bucer and the Jews, in: W. Nijenhuis, Ecclesia reformata (Kerkhistorische Bijdragen, dl. 3), Leiden 1972, pp. 38-72
- Staedtke, J., Die Juden im historischen und theologischen Urteil des Schweizer Reformators Heinrich Bullinger, in Judaica, jg. 11 (1955), pp. 236-256
- Starreveld, J. C. L., Van verleiding tot bekering, in *Vrede over Israel*, jg. 25 (1981), no. 6, pp. 24-33
- Tukker, C. A., Het Chiliasme van Reformatie tot Réveil, Apeldoorn 1981
- Visser, A. J., Calvijn en de Joden (Miniaturen, jg. 17, nr. 5), 's-Gravenhage [1963]
- Wall, E. G. E. van der, Christenen en joden in de 17e eeuwse Nederlanden, in Documentatieblad Nadere Reformatie, jg. 5 (1981), pp. 89-100
- Wielenga, J. D., De Classis Walcheren en de Zending van 1603-1675, in Archief, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1915, pp. 51-85